

A történetiség rendjei

François Hartog: Régime d'historicité. Présentisme et expérience du temps

Éditions du Seuil, Paris, 2003. 263 oldal

François Hartog legújabb könyvében a történetírás aktuális kérdéseit járja körül, és mégis, illetve éppen ezért: műve sajátosan metahistorikus. Ez utóbbi jellemvonás nemcsak a szerzőre jellemző antropológiai érdeklődésnek és az irodalmi források lenyűgöző ismeretének köszönhető, hanem annak a filozófiai kérdésfeltevésnek is, amely a múlthoz, a jövőhöz és nem utolsósorban a jelenhez való megváltozott viszonyunkat vizsgálja.

A kosellecki terminológiával kialakított „meghitt viszonyából” következően Hartog abból indul ki, hogy a 18. század végétől múltunkat olyan „tapasztalati mezőként” érzékeljük, amely többé már nem az ismert dolgok ismétlődésének terepe, hanem egy újra, ismeretlenre nyíló tér, a jövő pedig egy bizonyos „várakozási horizont” befolyásolta (el)jöv(end)ővé vált. Mielőtt azonban a szerző ide eljutna, bemutat néhány, korunkhoz elvezető időfelfogást. A történetiségnek ezek a rendjei (*régime d'historicité*) tulajdonképpen olyan nehezen körülhatárolható rendszerek, melyek a múltat, a jelent és a jövőt artikulálják egy adott társadalom számára.

Könyvének második fejezetében François Hartog Marshall Sahlinsra támaszkodik. A polinéziai társadalmak egységbe foglalják múltjukat és jelenüket, mely stádiumban az állam/városalapító istenek/hősök állandóan *jelen* vannak a társadalom életében, védelmeznek vagy szankcionálnak. Az isteni beavatkozások itt éppen úgy nincsenek elválasztva a közösség cselekedeteitől, mint ahogyan a jelenük sincs múltjuktól különválasztva, sőt a jelenüket teljes egészében a múltjuk határozza meg.

Ahhoz, hogy a történetiségnek ebből a rendjéből kiléphessünk, a múlt és a jelen tudatos szétválasztására van szükség. Ez jelenik meg Odüsszeusz esetében, aki saját története elbeszélésével egyidőben (fül)tanú és cselekvő, egyszerre tudatos érzékelője az idő folyásának és a múlt elmúlásának (*passéité du passé*). A keresztény időfelfogás pedig – mint ahogyan a műben referenciapontként szolgáló Szent Ágoston is megfogalmazta –, az ember számkivetettségét hangsúlyozza: az ember – mint afféle idő vándora – csak átmeneti időt tölt a jelenben. Az utolsó ítélet keresztény víziója arról (is) gondoskodik, hogy a múlt, a jelen és a jövő visszafordíthatatlanul elkülönüljön egymástól.

A harmadik fejezetbe Hartog egy újabb szerzőt, Chateaubriand-t választja kalauzául, akivel átlépünk a történetiség modern rendjébe (*régime moderne d'historicité*). Chateaubriand átéli annak a világnak az összeomlását, amelybe beleszületett, és jelen van egy új világ születésénél. Hannah Arendttel szólva *időszakadékbán*, két idővilág között él: emlékezik ugyan az elmúlt világra, de a múlt tapasztalatai már

nem segít(h)e(t)nek a jelen értelmezésében; a jövő teljesen előreláthatatlanná válik. A múlt már nem *historia magistra vitae*, a jelen megvilágítója, hiszen állandóan változásban van, forradalmivá vált, gyorsabban telik, mint ahogyan azt a kortársak megérthetik. Csak a következő generáció történészei tudják rekonstruálni az idő új rendjét, egy *végzettel* terhelt múltat, mely meghatározott iránnyal, céllal bír. Ez utóbbi – legyen akár a szabadság, az egyenlőség vagy a proletáriátus felemelkedésének eszméje – ugyan a jelenben is felsejlik homályosan, de csak a jövő teljesíti be. Ennek következtében a múlt tanulmányozása a jövő kifürkészésének egyik eszközévé válik, mely – François Hartog értelmezésében – a legfontosabb mozzanat: a történetiség modern rendjét ugyanis ennek futurista karaktere határozza meg.

Könyvének második részét a szerző a történetiség modern rendjét követő új *rezsim*nek, a prezentizmusnak szenteli. Míg korábban elképzelhetetlen volt a múltat a fejlődés eszméjétől függetlenül elgondolni, az új rend most már érdemesnek tartja a múlt emlékeit, nevezetesen eseményeit, személyiségeit megővni – immár „csak” – a múlt nyomaként, hiszen az eredeti jelentésüktől megfosztott rekvizitumok nem hordoznak többé a múlt szavát. A modern (futurista) koncepció prezentizmusba fordulását Hartog Párizs városrendezési koncepcióin szemlélteti. A hetvenes évekig Párizs urbanistái a modernista–futurista látásmód jegyében ténykednek: azaz a városnak úgy kell kinéznie, mintha saját jövőjét reprezentálná. A nyolcvanas években a múlt konzerválása válik elsődlegessé, legalábbis külsőségeiben, hiszen az adott épületeket nem eredeti rendeltetésüknek megfelelően állítják vissza: a Forum des Halles pavilonjait például nem engedik ledózerolni, hanem – mint a múlt megőrzésre méltó emléket – a nemzeti örökség (*patrimoine national*) részévé emelik, a d’Orsay-pályaudvart múzeum-emlékművé alakítják, és a példákat még hosszán lehetne sorolni.

Az előző fejezetek felépítéséhez hasonlóan, a történetiség aktuálisan kialakuló rendjét – a prezentizmust – is egy szerző, illetve egy mű, jelen esetben a Pierre Nora szerkesztette *Lieux de mémoire* (Az emlékezés helyei) reprezentálja. A múltban létrejött és a jelen emlékezetében – és emlékezete által – megőrzött események, személyek, intézmények három vaskos kötetben közreadott elemzéseit François Hartog körvonalazódó megállapítása igazolására mozgósítja: a jelen történésze többé nem összekötő kapocs múlt és jövő között, inkább a múlt jelenének közönsége, aki a (társadalmi) emlékezés segítségével szelektál a „történelemben”. Újfajta látásmód van kialakulóban, mert a múlt már nem orientál minket, elemzése nem segít hozzá korunk megismeréséhez. Ugyanakkor kimeríthetetlen *érzelmi* forrásként kezd szolgálni: a jelen emberének nem elég muzeológizálnia, kötelessége is az emlékezés (*devoir de mémoire*), ami gyakran a zavar, a bűnösség érzésével, s időnként egy bocsánatkéréssel jár együtt. A jövőre is új szemmel nézünk: álmodozás és csodavárás helyett a kockázatokat és lehetőségeinket mérlegeljük. Az ideológiák kora lejárt, az emberiség jó része kiábrándult a haladás-fogalomból, a jövő legalább annyira fenyegető, mint reménykeltő. Ám a szerző szerint éppen ez az első pillantásra nem túl biztató helyzet, ez a *no future*-állapot idézi elő a kanti kategorikus imperatívusz kiteljesedését térben és időben, hiszen a következő nemzedék sorsa múlik a ma emberének – Hans Jonas-i értelemben vett – elővigyázatosságán és felelősségvállalásán.

Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti–szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében
/Doktori mestermunkák/ Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 170 oldal

A sokat ígérő és részletes cím méltán felkeltheti az olvasó figyelmét: az elmúlt évtizedek társadalomtörténetének, illetve történeti demográfiájának egyik legnépszerűbb részterületével, a családtörténettel foglalkozik. A statikus morfológiai leírás mellett-helyett a változásra, a dinamizmusra helyezi a hangsúlyt, a családszerkezet változásának megértését a család társadalmi funkciójának megértésétől reméli, és mindezt egy mezőváros társadalmának mikroelemzésén keresztül vizsgálja. A magyar történeti demográfia nem bővelkedik a családtörténeti elemzésekben, igaz rá a szerző megjegyzése: „ha az elmúlt tíz-tizenöt év hazai, családtörténettel foglalkozó kutatásait áttekintjük, inkább egyéni teljesítményekről, mintsem a diskurzus közös nyelvéről beszélhetünk.” (40.) Másrészt – noha az elmúlt évtizedben sok szó esett a mikrotörténelemről – társadalomtörténet-írásunk sem büszkélkedhet túlságosan sok efféle elemzéssel. A korábbi jelentős „egyéni teljesítmények” (elsősorban Andorka Rudolf és Faragó Tamás mindvégig hivatkozási pontként szolgáló kutatásai) által felvetett megválaszolatlan kérdések, a kellően ki nem aknázott lehetőségek, az ezekhez illő elemzési szint, módszerek és források megtalálása jelentik a szerző számára az „intellektuális kihívást” (41.).

A bevezetés ad választ a miértekre: indokolja a téma és az elemzési szint megválasztását. A háztartásszerkezet vizsgálata közvetlenül kapcsolódott Andorka Rudolf kutatásaihoz, ő hívta fel a szerző figyelmét a különösen jó, több évtizedes adatsort képező zsámbéki lélekösszeírásokra, és indította el a háztartások összetételének elemzése felé, így az része annak a nagyobb kutatásnak, amely a Laslett-féle háztartástípológia felhasználásával nemzetközi téren is összehasonlítható adatokat produkált. Míg azonban máshol csak elvétve akadnak olyan világi vagy egyházi összeírások, amelyekből több időmetszetben lehetne rekonstruálni a háztartások összetételét, addig Zsámbékon az egyházi lélekösszeírások házankénti, háztartásonkénti névszerinti sorozatai 1795 és 1867 között több-kevesebb rendszerességgel elkészültek és fennmaradtak, lehetővé téve egy effajta rekonstrukciót. A szerző így a morfológiai szempontú elemzést nem egy, esetleg kettő, hanem öt időmetszetben végezhetette el (4. fejezet: A háztartások összetételének keresztmetszeti elemzése). Világossá vált, hogy a háztartásszerkezet (Zsámbékon sem) statikus jellegű, hogy az egy időpontra vonatkozó összeírásokból nyert kép a dinamikus változásoknak csak egy-egy mozzanatát képes kimerevíteni. A változások ráadásul kétféleképpen játszódhatnak le: egyrészt a háztartásszerkezet módosul hosszabb-rövidebb időtartamon belül (erre a következtetésre jutott Faragó Tamás több országos összeírás elemzése során, és ez figyelhető meg a több időmetszetben végzett zsámbéki vizsgálatnál is), másrészt változhat a ciklusok során is (az egyes családok fennállásuk különböző

periódusaiban más és más szerkezetű háztartásokban élhetnek, amint erre a Laslett-féle módszerek, forrásfelhasználás kritikussai, pl. Lutz Berkner rámutattak). A megfigyelt változások értelmezése Zsámbék esetében is nehézségekbe ütközött, sem az etnikai, sem a gazdasági alapú interpretációk nem jártak sikerrel: a település nemzetiségi összetétele, illetve a rendelkezésre álló termőterület változásai nem indokolták a háztartásszerkezet módosulásait. Az alapkérdés (milyen a háztartások szerkezete és miért ilyen, vannak-e megmagyarázható különbségek a településen belül) kiegészült a változások értelmezésének igényével, és ez újabb források és módszerek alkalmazását tette szükségessé. A megoldást egyes személyek nyomán követése jelenthette, ami a lélekösszeírások mellett az 1828-as adóösszeírás, a nem nemes összeírások, az anyakönyvek, telekkönyvi bejegyzések, a településről fennmaradt térképek, a 19. századi úrbéri peres anyagok, az úriszéki (főleg az örökösödési) perek iratai és végrendeletek felhasználását kívánta meg. Mindehhez a mikrotörténelem kínálta a gondolati modellt. A kutatás kérdésfeltevését, elemzési szintjének kiválasztását itt már nem a véletlen, a személyes kötődés vagy a forrásadottságok határozzák meg. A szerző a társadalomtörténet egyik alapvető kérdésére keres választ: hogyan, minek hatására változtak az együttélési formák a 19. században. Ezt a kérdést egy lokális közösség vizsgálatával próbálja megválaszolni, ahol a társadalmi változások azon a szinten ragadhatók meg, ahol eredetileg lejátszódtak: az egyének szintjén. „Ez az irányzat olvasatomban azt tűzte ki célul, hogy mentesítse a vizsgálatokat a nagy paradigmáktól, és ezzel kiszűrje a paradigmátikus gondolkodásból eredő szelektív észlelést. Ambíciója nem kevesebb, mint a valóság leírása, ahelyett, hogy a konstruált valóságot adná [...] Bár személy szerint – már csak tudásszociológiai megfontolásokból is – kételkedem abban, hogy létezhet ebben az értelemben paradigma-, tehát prekonceptió-mentes gondolkodás, ez az irányzat mégis erősen hatott rám a kutatómunka során.” (10.) Egyértelmű tehát – némi egészséges távolságtartás mellett – a mikrotörténeti irányzathoz való kötődés, személy szerint Hans Medick, Jürgen Schlumbohm és David W. Sabean jelentik a hivatkozási pontokat.

Az elemzést a szerző az angolszász családtörténeti kutatások igen alapos ismertetésével vezeti be, vizsgálja ezek magyarországi recepcióját, megállapítva, hogy míg a Laslett-módszer viszonylag ismertté vált, addig különösen a hetvenes-nyolcvanas évektől az antropológia hatására jelentős mértékben átformálódott családtörténeti kutatások igen csekély hatást gyakoroltak a hazai tudományosságra. Az áttekintés sorra veszi a jelentősebb családtörténeti eredményeket (Andorka és Faragó mellett Tamásy József, Dányi Dezső, Granasztói György), de közöttük kiemelt szerepet kapnak Faragó Tamás művei. Husz Ildikó számára – kimondva-kimondatlanul – a Faragó-féle makroelemzés jelenti azt az elemzési szintet és módszert, amellyel szemben a mikroszintű vizsgálat létjogosultságát bizonyítja.

A források és módszerek bemutatása mintaszerű (2. fejezet). Érzékelteti a gondos forráskritikai vizsgálatokat, a különböző időből származó források adatainak összehasonlíthatóvá tételére irányuló erőfeszítéseket, nyomon követhetővé teszi a kutatómunka során alkalmazott módszereket, eljárásokat. A lélekösszeírások sorozata adott lehetőséget a háztartásszerkezeti elemzésre, itt a fő problémát az ada-

tok homogenizálása, illetve a háztartások elkülönítése jelentette. A telekkönyvi bejegyzések és az 1828-as összeírás adatai tették lehetővé a társadalmi rétegződés vizsgálatát, a településről fennmaradt térképek segítségével a más forrásokban összeírt házakat térben is el lehetett helyezni, a házak és telkek birtokosainak változásai alapján tárultak fel az öröklési szokások. Az anyakönyvi bejegyzések alapján a szerző nyomon követhette egyes házassági kohorszok tagjainak életpályáját, kijelölhet-e életük demográfiai fordulópontjait, megrajzolhatta a háztartásciklusokat. Az anyakönyvek tárták fel a házassági kapcsolatok alakulását, a házassági piac térbeli elmozdulását, a település különböző nemzetiségű csoportjainak egymáshoz való közeledését, egymással való keveredését a vegyes házasságokon keresztül, ami fontos szempontot adott az öröklési szokások változásának magyarázatához. Az 1837-től kezdődő úrbéri per anyaga a birtokviszonyokról és a gazdálkodásról adott képet, az örökösödési perek, végrendeletek pedig az örökösödről nyújtottak információkat. Az olvasó már itt szembesülhet a mikroelemzés nyilvánvaló előnyeivel, de a korlátok sem maradnak rejtve: nemcsak az elemzés térbeli korlátozottsága okoz problémát (amint erre a szerző többször is rámutat, vizsgálatainak eredményei Zsámbékra jellemzőek vagy legfeljebb még néhány Buda-környéki német jobbágyfalura – pl. 131.), hanem a település relatív nagysága is: majd háromezer egyéni életutat kellett volna az említett forrástípusokból fáradságos munkával rekonstruálni. E képtelen vállalkozás helyett a szerző az 1795-ös (az elemzés kiindulópontja) születési kohorsz tagjainak követéses vizsgálatába fogott: így 129 fő életpályáját próbálta megrajzolni, azt keresve, hogy évről évre mely házban, illetve háztartásban éltek, hogy a háztartásfőhöz viszonyítva milyen státusban voltak. A halálesetek és a migráció miatt ez összesen 41 esetben volt lehetséges, a követéses vizsgálat tehát ennyi élettörténetet tudott rekonstruálni. Így viszont nemcsak a térbeli, hanem a településen belüli reprezentativitás is kérdéses, az elemzésből nemcsak a vándorlók, szolgák, zsellérek, zsidók, cigányok maradtak ki, vagy kaptak kisebb nyomatékot, hanem a telkes jobbágyok jó része is.

A mikroelemzés háttérének megrajzolása nem nélkülözi a hagyományos megközelítési módokat sem (3. fejezet). A szerző bemutatja a település történetét, a török utáni újratelepülést, az etnikai viszonyokat, a népesedéstörténet főbb vonásait, a vegyes házasságok növekvő arányát, a különböző nemzetiségi és társadalmi csoportok térbeli elhelyezkedését, a mezőváros gazdálkodását, vonzáskörzetét.

A háztartásszerkezet vizsgálata a Laslett-féle tipológia szerinti elemzéssel indul. Itt megfigyelhető, hogy a nukleáris családi háztartások aránya mind az öt időmet-szetben domináns (legalább 55%-nyi, 69.), de ez az arány változó: az 1830-as évekig csökken, majd újra emelkedik, de 1860-ban nem éri el a kiinduló, 1795-ös szintet. Mint említettük, a műben az alapkérdés ennek a jelenségnek a magyarázata lesz. Világos etnikai különbségek a magyar háztartások kis esetszáma miatt nem állapíthatók meg, de a szerző véleménye szerint körükben valamivel gyakoribb a többcsaládos háztartások előfordulása. A zsellérek inkább nukleáris családi háztartásokban élnek, és mivel arányuk nő az elemzett időszakban, ez mérsékli az összetett háztartásformák aránynövekedését, ami a jobbágyok esetében hangsúlyosabb lehetett.

Az életutak követéses vizsgálata ugyanakkor azt mutatta, hogy mindössze egy esetben élte le valaki egész életét nukleáris családi háztartásban, egyébként az az életciklusoknak legfeljebb egy hosszabb-rövidebb szakaszára jellemző. A Laslett-féle módszerrel megragadható különbségek mögött elsősorban az áll, hogy milyen hosszúak az egyes háztartásformákban leélt életszakaszok, a változásokat is ezek hosszának különbségei adják. A településen a német etnikumhoz köthető törzscsaládi fejlődési ciklus volt a meghatározó, tehát az a szakasz, amikor a háztartásfő egy háztartásban élt házaspár, örökös gyermekével. A háztartások főleg vérségi alapon szerveződtek, de a munkaszervezet nemcsak családi volt, a gazdálkodás időnként idegen munkaerő igénybevételét is megkövetelhetette.

A földbirtoklás és a földhasználat kérdéseinek tárgyalása ad választ arra a kérdésre, vajon a háztartásszerkezetben megfigyelt változás mögött a relatív földszűke, vagyis a mezőgazdasági termelés extenzív fejlesztési lehetőségeinek a kimerülése áll-e. Itt nyilvánvalóvá válik, hogy a megművelt föld mennyisége 1838-ig nem csökkent, ez önmagában nem magyarázhatta a háztartások szerkezetének megváltozását. Ugyanakkor a szerző megállapítása szerint a művelés költségei nőttek, amiben speciális körülmények játszottak szerepet (a Kamara mint birtokos megjelenése, a „kvázi piaci” szerződéses kapcsolatok kialakulása, a bérmunka terjedése, a bérleti díjak emelkedése, a földek – egyébként tiltott – bérbe adása vagy eladása, az 1840-es évektől a földek licit útján való bérbeadása). Mindez áttételesen hathatott a háztartások összetételére.

A háztartásszerkezet változásai végül a jobbágycsaládok státuszreprodukciójának, az öröklési szokásoknak, az ezekre ható külső körülményeknek a vizsgálata alapján volt megközelíthető. A jobbágycsaládok legfontosabb célja a státusz átadása, megőrzése volt, ami esetenként a biológiai reprodukciót is befolyásolhatta (születéskorlátozás megjelenése – a jelenség számbéki elterjedtsége ugyanakkor nem valószínű a 19. század első felében). A társadalmi státusz átörökítése elsősorban a vagyon továbbadását jelentette, Husz Ildikó az ezt meghatározó faktoroknak a részletes vizsgálatával építi fel a háztartásszerkezet változásait illető magyarázatát.

A szerző egyéni életutak elemzésével kimutatja, hogy Zsámbékon alapvetően kétféle örökösödési rendszer működött: a német törzsröröklés szokása és a magyar jobbágyok között az egyenlően osztó örökösödés normája. A német típusnál egy fiú utód örökli a gazdaságot, a többiek (köztük a lányok) pénzben kapják meg örökösüket. A cél alapvetően az, hogy minél több utód örökül kapja a szülői státust; a pénzben kapott örökség lehetővé teszi a birtokvásárlást, esetleg egy jobbágyözvegy elvételét, a beházasodást egy jobbágygazdaságba, rosszabb esetben egy zsellérház megvásárlását vagy az elköltözést. Mivel a gazda egy háztartásban él házaspár örökös gyermekével, a törzscsaládos háztartás ciklusa a nukleáris formától az összetetten át a nukleárisig ér. A sikeres (bővített) státuszreprodukciónak feltétele, hogy a gazdaság elég készpénzt termeljen ki, ugyanakkor nem létfeltétele az, hogy valamennyi utód megőrizze a szülői társadalmi státust. A rendszer következménye a nem örökös gyermekek elvándorlása vagy zsellérré válása.

A magyar jobbágycsaládoknál a szerző gyakrabban talált a szülők mellett két házas testvért a háztartásban. Megfigyelése szerint két típus létezett ezen belül: az, ahol a birtokot egyben tartották, és az örökösök közösen gazdálkodtak, illetve az, ahol a gazdaságot felosztották az örökösök között. Itt azonban a negyedtelek volt az osztás szigorúan betartott alsó határa, ez alatt a föld már nem lett volna elegendő egy család létfenntartásához. A háztartásfő ezeknél a változatoknál haláláig egyben tartotta a gazdaságot, közösen gazdálkodott házas fiaival, egy háztartásban élt azokkal. Halála után az anya vette át a gazdaságot, majd a házas fiúk az ő halála után is együtt éltek és gazdálkodtak (általában csak ketten), az osztás többnyire saját gyermekeik házasságával következett be. Itt a nukleáris családi háztartás előbb három-, majd kétszalados összetett háztartássá alakult, végül pedig újra nukleárisra vagy kétszalados összetett típusúvá vált. A magyar családoknál megfigyelhető egy fokozatos változás a törzsöröklés és a szülők visszavonulása irányába, de az adatokból nem állapítható meg ennek tényleges gyakorisága a településen.

A szerző arra a következtetésre jut, hogy hosszú távon a törzsöröklés sikerebb volt a státuszreprodukciónak szempontjából, több utód őrizhette meg a jobbágystátust így, míg az osztó öröklési rendszerrel a negyedtelek határt jelentett az osztásnál, így bár először a gazdaságot két fiú örökölte, a második generációnál már újra csak egy-egy örökös jöhetett szóba. Mindkét formánál alapvető a megfelelő pénzügyvédelem, amely a nem öröklő utódokról való gondoskodást biztosította.

Az elemzés szerint a 18. század végén még kedvezőek voltak a lehetőségek a gazdálkodás extenzív fejlesztésére, földbőség volt a jellemző, a státuszreprodukciónak viszonylag sikeres volt mindkét rendszerben, a nem örökösök önálló háztartásalapításának lehetőségei kedvezőek voltak. Ezt mutatja a zsellérházak számának növekedése, és ennek következménye a nukleáris családi háztartások nagyobb aránya az összeírásokban. 1800 körül elfogytak a beépíthető külső területek, megnehezült az önálló háztartásalapítás, ugyanakkor a demográfiai növekedés miatt az ingatlanárak is emelkedtek. A bővített státuszreprodukciónak költségei emelkedtek, lehetősége csökkent. Mindez csökkentette a nukleáris ciklus hosszát a háztartásokban, ez vált megfoghatóvá a Laslett-féle elemzés segítségével is. 1831 után a kolera, általában a kedvezőtlenebb halandóság, a migráció növekvő lehetősége, a szőlőhegyek beépítése újra kedvezőbb körülményeket teremtett a státuszreprodukciónak számára. Mindez az egyszerű családos háztartások növekvő arányát idézte elő.

Az elemzés mintaszerűen mutatja be, hogy a vizsgált faktorok (a demográfiai növekedés, a migráció, a településszerkezet változásai, az ingatlanárak) hogyan befolyásolták a családok státuszreprodukciónak, és hogyan hatottak áttételesen a háztartásszerkezet alakulására. A végső konklúzió szerint a háztartásszerkezet változását alapvetően a demográfiai növekedés, majd annak lelassulása irányította. De ennek hatása nem közvetlenül jelentkezett, a többségi törzsöröklési rendszerrel a demográfiai növekedés még nem okozott volna önmagában zavart a státuszreprodukciónakban. Ez elsősorban a házépítés növekvő nehézségei miatt járt azzal, hogy a nem örökös gyermekek egyre nagyobb mértékben maradtak a szülői háztartásokban. *„Állításom szerint tehát nem a relatív földszűke, hanem a relatív »házszűke« állt*

a zsámbéki háztartás-morfológiai változások hátterében.” (130. – kiemelés a szerzőtől). A szerző leszögezi, hogy Zsámbék nem igazán reprezentatív terep a 18–19. századi háztartásszerkezeti kutatások számára, de nem a közvetlen eredmények, hanem az elemzési szint, a módszerek, a forrásfelhasználás a leglényegesebb a műben. Az eredmények helyhez kötöttek, de az „...esetből levonható fő következtetés – a gazdasági, etnikai–vallási–kulturális, demográfiai, jogi stb. tényezők egymással is összefüggő rendszerének a státusreprodukción keresztül érvényesülő hatása a háztartás-szerkezetre – minden bizonnyal általános érvényű” (131). Fontos következtetés az is, hogy a tilalmak ellenére terjedő földárverések, a föld adás-vétele, a földpiac, az uradalmi nyomás ellenére az osztó öröklési rendszer fennmaradása az egyéni döntések erejére, lehetőségére irányítja a figyelmet.

Nyilvánvaló, hogy igen fontos könyvet vehet a kezébe az olvasó. Kevés ilyen tudatosan felépített, következetesen végigvitt mikroelemzéssel találkozhatunk, ahol a világos kérdésfeltevést meggyőző válasz követi, miközben izgalmas betekintést kapunk egy 19. századi mezőváros belső viszonyaiba. Egyetérthetünk a szerzővel a reprezentativitás kérdésében is: a probléma ilyen részletességgel csak mikroszinten válaszolható meg, a tapasztalatok alapján véve máshol is érvényesek lehetnek. Ezért csak néhány apróbb, általános észrevételt tennénk.

Először is kicsit túlzásnak érezzük a szerző szigorát, amellyel különbséget tesz a mikrotörténet és a helytörténet, illetve a „community studies” között. Az előbbi, mint már kitértünk rá, a szerző értelmezése szerint a konstruált valóság helyett a valóság visszaadására törekszik, megkülönböztetve magát egyrészt a makrotörténeti konstrukcióktól, másrészt a „helytörténeti” munkáktól, amelyek ugyan mikrovizsgálatnak tekinthetők, de „a makrovizsgálatok eredményeinek jobb megértését, egy makrofolyamat kialakulásának, menetének bemutatását, illetve a kétféle léptékből leszűrhető következtetések ütköztetését” tűzik ki célul (10.). A szerző egyértelműen a mikrovizsgálatokhoz köti saját próbálkozását. Alapjában véve természetesen igaza van, a mikrotörténet nem helytörténet, és ez a munka sem az. De azt gondoljuk, hogy a mikrovizsgálat eredményeként létrejött mű is konstrukció, jó esetben valóságot mutat be, de nem a *valóságot*. A vizsgálat leglényegesebb eredményei 41 valóságos életút felépítésére épülnek, ami igen érdekes, de végső soron mégiscsak háromezer életút elemzése helyett történik mindez. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindezt nem kritikai éllel mondjuk, véleményünk szerint azonban az ismertett mű is konstrukció, mégpedig a lényegénél fogva az, akárcsak egy makrovizsgálat.

Másrészt a mikrotörténet és a helytörténet viszonyáról megfogalmazott véleményével a szerző a mikrotörténelem radikális felfogásához köti magát, miközben véleményünk szerint nem áll messze az általa helytörténetként minősített eljárástól. Olvasatunkban a kiindulópont itt is egy makrovizsgálat, mégha nem is a szerző végezte el azt. Lényegében itt is makrovizsgálatok fogalmazták meg a problémát, amelyet a szerző helyi szinten vizsgálni kezdett. A mikrotörténetet a helytörténettől éppen kérdésfeltevés általános érvénye különbözteti meg, márpedig általános érvényű kérdéseket általában makroelemzések szoktak felvetni. A mikroelemzés létjogosultságát éppen az adja, hogy olyanra képes, amire a makro nem (vagy csak rit-

kán): ha korlátozott érvénnyel is, de megválaszolja ezeket a kérdéseket. Nézetünk szerint itt is ez történik, inkább a francia többléptékű megközelítés („approche multiscopique”) elvét követve, amely szerint a különböző elemzési szinteknek megvan a maguk létjogosultsága, eredményeik más-más képet mutatnak ugyanarról a jelenségről, a kutatás a különböző szintek eredményeinek összevetésétől válik igazán gyümölcsözővé. Arról nem is beszélve, hogy véleményünk szerint Husz Ildikó végző következtetései nagyon is jól illeszkednek az Andorka–Faragó-féle kutatások eredményeihez. Mindkét esetben arról van szó, hogy a 19. század első évtizedeiben a háztartásszerkezet bonyolultabbá válik, és ennek oka a státusreprodukció lehetőségeinek kedvezőtlenebbé válása (Faragóéknál a társadalmi süllyedés veszélye). Emögött lényeges a demográfiai faktor szerepe, alapjában véve a népességnövekedés hozza létre a problémát (relatív túlnépesedés). Husz Ildikó érdeme az, hogy ezt helyi szinten tudta elemezni, bemutatva azokat a tényleges hatásokat, amelyek az említett családszerkezeti változásokat előidézték. Reméljük, hogy példáját mások is követik, és hasonló színvonalú munkákkal gazdagítják részint történeti demográfiai, családtörténeti irodalmunkat, részint hozzá hasonlóan segítenek abban, hogy a mikrotörténelem, amelynek nyilvánvaló előnyeit meggyőzően bizonyította, Magyarországon is polgárjogot nyerhessen.

Őri Péter

Dominique Garrigues: Jardins et Jardiniers de Versailles au grand siècle

Époque Collection. Seyssel, Champ Vallon. 2001. 400 oldal

Ismerjük Le Nôtre-ot, s talán La Quintinie-t, hallottunk valamit Olivier de Serre-ről, van némi fogalmunk a barokk, illetve a Franciaországban ekkor kialakult kertművészeti stílusról, de igazából csak elképzeléseink lehetek Franciaország nagy századának kertészeti és kertművészeti fejlődéséről, kertészeiről. Ezt a történeti hiányosságot pótolja Dominique Garrigues az *Époque Collection* keretében megjelent műve, mely a 17. század neves, de mára már elfeledett kertészeinek, pontosabban a Versailles-ban előforduló kertészeinek kíván emléket állítani.

A kerttörténész szerző egyaránt gondolt mind a kutatókra, mind a laikus érdeklődőkre. A könyv kilenc fejezete, három részben, Versailles példáján keresztül mutatja be a 17. században lezajló gondolati és kertművészeti fejlődést: hogyan vált királyi birtokká Versailles, a királyi ízlés és a kivitelezők technikai tudása által miként lett a „pavillon du chasse” óriási méretű (palota- és) parkkomplexummá? Ajánlásában Joël Cornette felhívja a figyelmünket arra a lelkesedésre, melyet Dominique Garrigues oszt meg olvasóival, amikor e kor kertészeit kiemelkedő tudásuk és szakmai hozzáértésük alapján a „föld aranyművesei”-nek nevezi.

A *Jardins et jardiniers de Versailles au grand siècles* megszületése Dominique Garrigues alapos és aprólékos levéltári kutatásának köszönhető, melynek során számos forrást, mint például a királyi adminisztráció kimutatásait, „munkaszerződéseket”, adományleveleket, kinevezéseket, királyi rendeleteket, rendtartásokat, házassági és egyéb szerződéseket, levelezéseket (pl. XIV. Lajos és Colbert, vagy Colbert és Nicolas Arnoul¹ vagy Madame de Maintenon leveleit, stb.), a párizsi kertészek céhlevelét, kertészeti és botanikai traktátusokat (pl. Jean-Baptiste de La Quintinie: *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*. 1690), valamint a korabeli szerzők írásait (többek közt Saint-Simon, Sévigné, Martin Lister, Félibien, Dangeau vagy maga XIV. Lajos) vizsgálta. Ezek jól válogatott idézése kettős arculatot adott a könyvnek. Egyrészt a hivatalos iratok bemutatása által jól körvonalazódik előtűnik az a folyamat, melynek során az egyszerű gyümölcs-, zöldség- és növénytermelő kertésszé válik, a szakmán belül specializálódik, továbbá a kertész mesterség tudós művészetté alakul. Másrészt a korabeli leírások idézésével Garrigues könnyeddé, olvasmányossá teszi a könyvet. A szerző további érdeme, hogy a forrásokból néhányat részleteiben függelékként csatolt művéhez, ahol egy részletes Versailles-ra koncentráló, XIV. Lajos haláláig haladó kronológiai összefoglaló található, valamint részletes összeállítás a versailles-i kertészekről, beosztásukról, fizetésükről, végül a legnevesebb kertészdinasztiai család faja. A könyv egy kertészeti szótárt is tartalmaz, Jacques Boyceau, La Quintinie, Louis Liger, Dezallier d'Argenville, ill. Michel Conan

1 1608–1674; 1645-től a tengerészet egyik irányítója.

Dictionnaire historique de l'art des jardins-ja (1997) meghatározásainak felhasználásával. A könyv értékét emelik a korabeli ábrázolások, melyek lehetővé teszik az olvasónak, hogy a versailles-i park alakulását vizuálisan is kövesse és fogalmat alkosson a 17. századbeli földmérési eszközökről is. (84–89.)

A kötet stílusa egységes, bár meg kell jegyezni azt is, hogy nem egyszer találkozunk kisebb tartalmi ismétléssel, ezek azonban az e kort és miliót kevésbé ismerő olvasók számára magyarázatként, megerősítésként szolgálnak. A könyv használatát viszont megkönnyíthetné egy név- és tárgymutató.

A bevezető azt a három meghatározó művet ismerteti, melyek hatása alatt a klasszikus francia stílusú kert kialakult,² melyek a kertész mesterség specializálódásáról és elismertségéről árulkodnak. Ugyanitt olvashatunk a párizsi kertészecskéhről és kiváltságlevelükről is (1600). A forrásokból átfogó képet nyerünk a kertészekről, láthatóvá válik számunkra a szakmán belüli hierarchia és a kertészek társadalomban elfoglalt helye. Természetesen, ahogy a második részben a szerző kifejti, a legjobb helyzetben a Versailles-ban dolgozók voltak, akik többsége, köszönhetően a kertésztársadalmon belüli endogámiának, kertészcsaládból származott – az egyetlen kivétel a jogászból lett mezőgazdasági szakember, La Quintinie. A királyi elismerés jele volt, hogy néhányuknak XIV. Lajos Versailles-ban telket biztosított, sőt La Quintinie, I. Matthieu Masson és André Le Nôtre számára házat építtetett, továbbá La Quintinie-nek és Le Nôtre-nak nemesi címet is adományozott.

A királyi Versailles története 1623 nyarán kezdődik, amikor XIII. Lajos megvásárolta a birtok magját jelentő uradalmat. Már a következő évben elkezdték az első parterre kialakítását, az igazi építkezés azonban csak 1631–1632-ben kezdődött el: ekkor a kis vadászkastélyból Philibert Le Roy igazi kastélyt építtet, a kertet pedig Jacques Boyceau de La Barauderie (majd Jacques de Menours) vette gondjaiba. 1639-től II. Claude Mollet a kertek igazgatója, de már vele dolgozik I. Hilaire Masson és Girard Thifaine. XIII. Lajos halálával azonban lezárult a versailles-i építkezések első korszaka; XIV. Lajos 1651-ben látogat először ide. Versailles igazi kiépítése csak tíz év múlva kezdődött. A munkálatokról a király folyamatos tájékoztatást követelt, még háborúi idején is mindenről tudni akart, ami a kert kiépítésével volt kapcsolatos. (57., 104., 126.) Figyelemreméltó a Napkirály igyekezete, hogy kertjeit minél nagyobbá és szebbé tegye; a király már kifejlett fákra vágyott, lehetőleg minél többre, ezért a növényeket eleinte különböző erdőkből (pl. Rouen környékéről) szerezték be, de szállítottak Flandriából is. Idővel a szállítás okozta károk elkerülését kiküszöbölendő, elszaporodtak a faiskolák elsősorban Párizs, Versailles és Toulon környékén. Az átültetés költségeit is meghaladták azonban a virágokra – és a trianoni orangerie-re – kiadott összegek: több ezer cseresep virágot ültettek főleg

2 Olivier de Serre: *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs* (1600); Jacques Boyceau de La Barauderie: *Traité du Jardinage* (1638); I. Claude Mollet: *Le Théâtre des Plantes et Jardinages* (1652); továbbá korabeli lexikonok: Jean Nicot: *Thrésor de la langue françois tant ancienne que modern* (1606); Antoine Furetière: *Dictionnaire universel contenant généralement tout les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts* (1690); Louis Li-ger: *Dictionnaire pratique du bon ménager de campagne et de ville. I-II.* (1722).

Trianon kertjeibe. Szintén hatalmas összeget emésztett fel a versailles-i vízművek kiépítése (1665-től kezdődően) és vízzel való ellátása.

A francia kertészek zsenialitásuknak és a technikai eszközök tökéletesítésének, valamint a botanikai és biológiai ismeretek fejlődésének köszönhetően, nemzetközi hírnévre tettek szert. A kertészeti művek a tapasztalat alapján születtek. Ezek legelismertebb darabja Jean-Baptiste de La Quintinie könyve; az „összes királyi gyümölcsös és zöldséges igazgatója” a „szabad ég alatti laboratóriumában” kifejlesztett egy hordozható üvegházat is, mely Trianonban játszott fontos szerepet a narancs szabadföldi termesztésénél.

Trianon volt egyébként a Napkirály kedvence, ahol Félibien szerint mindig tavasz volt. A király számára a park nemcsak a reprezentáció, a ragyogás eszköze volt; maga is számtalanszor tevékenyen bekapcsolódott a kert csinosításába, vagy egyszerűen, ahogy Dangeau márki írta: XIV. Lajost a rossz idő sem akadályozta meg, hogy megfigyelje kertészei tevékenységét. Dominique Garrigues a harmadik részben felfedeztetni velünk a „kertészkirályt”, akinek kapcsolatát kertészeivel jól jellemzi, hogy elvállalta I. Mathieu Masson több gyermekének keresztapaságát.

A király kedvtelését felerősítette, hogy már de Serre, Boyceau és I. Claude Mollet írt arról, hogy a múlt nagy uralkodói is kertészkedtek. A kert egyszerre volt vallási és politikai szimbólum. Dominique Garrigues párhuzamba állítja a kertészetet és a vadászatot, hiszen mindkettő ételmet ad, mely feladatot a családapának, így a nép apjának, a királynak is, teljesítenie kell. A kert ugyanakkor a béke, míg a vadászat a háború területe. Azzal, hogy erre az új típusú területre gyűjtötte egybe a főurakat, ellenőrizhette őket, amivel az állam, valamint saját maga dicsőségét szolgálta. A víz, a márvány és a növényzet mind a Napkirály elképzelte „játékos és politikai varázslat” része volt; a szökökutak vízsugarainak magassága a király jelenlététől függött, közeledtét füttyszóval jelezték, hogy 11-ről 27 méterre szökjön fel a vízszugár.

A kedvtelés és reprezentáció összekapcsolódott; Versailles, Marly és a többi királyi kert díszletül szolgált XIV. Lajos számára. Mint építő, teremtő isten, uralni akarta a természetet is, nem volt véletlen tehát, hogy Apollót, a Napistent választotta szimbólumként az öndicsőítéshez. XIV. Lajos ugyanakkor híres volt udvariasságáról is: kertjeit idegenvezetői gondossággal mutogatta vendégeinek (pl. Scudéry kisasszony, Samuel Bernard). Valószínűleg ezeknek a kertbejárásoknak az emléke a király által írt *Manière de montrer les jardins de Versailles* című útikalauz, mely hat változatban készült el, és a kertben folyó munkálatok is jól követhetők az egyes változatokban. XIV. Lajos kertjei bemutatásán túl, tanácsokkal is szolgált rokonai, udvaroncái részére, sőt, nem egy alkalommal a tényleges megvalósítást is finanszírozta.

A zárszóban Dominique Garrigues még egyszer rámutat a 17. század tudományos és technikai forradalmára, mely meghatározó hatást gyakorolt a kertművészet fejlődésére, a klasszikus francia kert kialakulására, mely a le nôtre-i megvalósításnak köszönhetően váltást tett lehetővé: már nem a kert látványával reprezentáltak, hanem az egyes kerti séták, kertben megtartott ünnepélyek stb. alkalmával magában a kertben. A francia stílusú kert lényegében egy összetett park, a királyi hata-

lom által rendezett idealizált terület, ahol – a karteziánus gondolathoz hasonlóan – a részek alárendelődnek az egésznek.

E könyvet alig lehet letenni, jegyzetapparátusa, idézetei arra ösztönzik az olvasót, hogy 17. századbeli irodalmat, naplókat, újságokat, útleírások, stb. olvasson. A mű címe Versailles kertjeinek és kertészeinek bemutatását ígéri, a kertészek mégis inkább csak mellékszereplői a könyvnek, bár az ő történetük sem kevésbé fontos. Boyceau szerint a kertész művész (!), akinek nagy tudással kell bírnia művészetében, a főszereplő pedig nem más, mint a „kertészek királya”, a „kertészkirály”. A könyv témája a „Napkirály” viszonya a természethez, elsősorban az épített környezethez. A kötet célközönségét alapul véve, a szerzőt hasonlíthatnánk Jacques Boyceau de La Barauderie-hez: az amatőr és a tudós; mindenki megleli örömét a könyv elolvasásakor.

Kustán Magdolna

Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában

Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 216 oldal

Meglepően kevesen foglalkoznak Magyarországon a szociálpolitika, illetve a jóléti állam történetével, ahhoz képest, hogy ennek a témának kiterjedt nemzetközi irodalma és komoly aktualitása van. Tomka Béla könyvének, amely a magyar jóléti rendszerek 20. századi történetét európai összehasonlításban vizsgálja, ezért úgy kellett a témáról átfogó képet adnia, hogy a részleteket illetően csak igen szórványos munkákra támaszkodhatott. Ebből és a munkát vezető kérdésfeltevésből – amely a magyar és a nyugat-európai jóléti rendszerek közti divergens és konvergens folyamatok azonosítását célozta – következik, hogy a munka a vizsgált területhez leginkább makroszinten, az általános folyamatok felől, a részleteket a legtöbb esetben mellőzve közelített. Érdeme a munkának világos felépítése: a bevezetés nem csak a kérdésfeltevést határozza meg precízen, de bemutatja a felhasznált forrásokat és közli az elemzés módszereit is. Tomka a nyugat-európai országok közti szórást is kiszűrő standardizált mutatók segítségével méri össze a magyar jóléti rendszereket nyugat-európai megfelelőikkel.

Az első nagyobb fejezet a jóléti kiadások alakulását vizsgálja, míg a következő azt tárgyalja, hogy a szociálpolitikai célokra fordított összegek melyik országban milyen formákban jutottak el a támogatottakhoz, milyen juttatások léteztek. A harmadik fejezet a juttatásokban részesülők körét vizsgálja, azt, hogy ki milyen jogon kaphatott támogatást, a következő témája pedig a jóléti intézményrendszer szervezete, az ellenőrzés mechanizmusai. Végül, az utolsó fejezet azt veszi számba, hogy milyen tényezők hatása nyomán alakultak a jóléti rendszerek Nyugat-Európa országaiban, illetve Magyarországon. A munka tehát a legáltalánosabb szintről, az adott országban jóléti célokra fordított kiadások összehasonlítása felől közelít az egyre konkrétabb elvi, intézményi, szervezeti, illetve végül politikai kérdések tárgyalásához. A szöveghez számos táblázat kapcsolódik, melyek a divergens és konvergens tendenciákat számszerűen jól áttekinthetővé teszik. Ennek köszönhetően a szöveg nincs túlszűfolva számadatokkal, a lényeges megállapítások világos megfogalmazását adja.

Az adatok összehasonlító elemzése révén Tomka Béla néhány kérdésben módosítani tudja az eddigi szórványos irodalom megállapításait, illetve olyan eredményekre jut, amelyek ütköznek a 20. századi magyar történelem egyes korszakairól szóló közvélekedésekkel. Az még nem meglepő, hogy a jóléti kiadások tekintetében Magyarország az egész században elmaradt Nyugat-Európától (bár, ha a különféle közalkalmazottak juttatásait is hozzászámítjuk a tb-költségekhez, akkor a második világháború előtt valójában nincs is nagy lemaradás), az viszont már inkább, hogy az 1930-as években Nyugat-Európa-hoz való közeledést lehet feltételezni a kiadá-

sok GDP arányos nagyságát tekintve, míg a második világháború után növekedett a különbség hazánk és a tőlünk nyugatabbra fekvő országok között: a lemaradás nagyobb volt 1980-ban, mint 1930-ban. A berendezkedő kommunista rendszer csekély jóléti teljesítménye azon is lemérhető, hogy – megint csak a GDP-hez arányított adatokat tekintve – a kiadások az 1970-es évek elejéig alacsonyabbak voltak, mint az 1930-as években. A jóléti szolgáltatásokra fordított összegek elköltésének módjában is megfigyelhetők azonban különbségek. A két világháború között a társadalombiztosítás körébe bevontak aránya számottevően kisebb volt Magyarországon, mint Nyugat-Európában, és e tekintetben nem is volt megfigyelhető közeledés. A biztosítási szolgáltatások relatív színvonala viszont meglehetősen magas volt, itt összességében nem beszélhetünk lemaradásról: 1945 után a biztosításba bevontak köre gyorsan és jelentősen bővült, ugyanakkor a szolgáltatások bérekhez mért színvonala alacsony volt. A bővüléssel párhuzamosan, bizonyos csoportokat politikai okokból diszkrimináltak a társadalombiztosítási ellátás terén is, amely jelenségnek nincs megfelelője Nyugat-Európában. Sajátos az is, hogy a hagyományos szegénygondozás teljes megszűnése miatt a társadalombiztosítás új funkciókat vett fel, illetve, hogy a jóléti célok megjelentek az árrendszer alakításában is, ami ilyen formában nem létezett a nyugati piacgazdaságokban. A diszkriminatív rendelkezéseket az 1950-es évek második felében fokozatosan leépítették és az 1960-as évek közepén a lefedettség már nem csak elérte, de meg is haladta némelyik nyugati országot. A társadalombiztosítás szervezetét tekintve Tomka szerint a magyar viszonyok a két világháború között megfeleltek a nyugat-európaiaknak, amennyiben a társadalombiztosítást a munkaadók és a munkavállalók által választott önkormányzat igazgatta. Ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy ez az autonómia azért a korábbihoz képest korlátozott volt, s a kormányzat szerepét növelő intézkedéseket nem csak a munkavállalói oldal, de a GYOSZ is ellenezte az 1927-es törvény tárgyalásánál. Vitathatatlan viszont, hogy a második világháború után a társadalombiztosítás felett a jogosultak, illetve a finanszírozók által gyakorolt kontroll megszűnése, valamint a politikai képviseleten keresztül megvalósuló közvetett ellenőrzés hiánya élesen elkülöníti a magyar és a nyugati intézményrendszert.

Összességében Tomka úgy látja, hogy a második világháborúig a magyar jóléti rendszer fejlődésének iránya megegyezett a nyugati országokéval. Azután viszont a divergencia évtizedei következnek, amikor a különbségek mind az elköltött összegeket, mind a szervezeti és jogi formákat tekintve nőttek. A fordulat valahol a hetvenes években következik be a folyamatokban, és a nyolcvanas években már egyértelmű a konvergencia. Ekkor Magyarországon a társadalombiztosítási kiadások nőnek – a nyolcvanas évek végén a GDP-hez mért növekedés különösen felgyorsul a gazdaság összehúzódása miatt –, míg Nyugat-Európában ebben az időben stagnálnak. A kiadások növekedése mögött azonban eltérő dinamikák húzódnak meg. A nyugdíjakra fordított összegek a hetvenes, nyolcvanas években gyorsan nőttek – és a nyugdíjak bérekhez viszonyított értéke sem maradt el a nyugat-európaiktól –, az egészségügyi kiadásoknál viszont nagy volt Magyarország lemaradása, ami a korokban még nőtt is. Sajátos volt a családtámogatások magas szintje is, ami szokat-

lan a nyugat-európaihoz képest, és szintén lényeges eltérés a munkanélküli segély hiánya. A jogosultsági és az intézményi formák tekintetében ugyanakkor a szocialista korszak végére összességében ismét közeledés figyelhető meg, amennyiben Magyarországon az Európában ismert különböző megoldások keverékei állnak elő. Míg a két világháború között a bismarcki típusú, gyakran konzervatívnak nevezett rendszer működött Magyarországon is, amelyben a rászorultsági elvvel szemben a munkaviszonyhoz kötődő járulékfizetés a döntő, addig a szocialista korszak végére, bár a nyugdíj-jellegű szolgáltatások és a táppénz továbbra is járulékhöz kötött maradt, az egészségügyi ellátás állampolgári jogon illetett meg mindenkit, e tekintetben tehát a brit, illetve a svéd rendszerhez közeledett Magyarország.

A könyv talán legizgalmasabb része – a jóléti rendszerek és teljesítményük leírása után – a miértekre keresi a választ. A modern jóléti állam kialakulásának többféle magyarázata van. Az egyik fontos megközelítés, amelyet funkcionalista iskolának neveznek, azt feltételezi, hogy az ipari társadalmakban mindenütt létrejönnek a többé-kevésbé hasonló rendszerek, mert a demográfiai és egyéb társadalmi strukturális tényezők ezt magukkal hozzák. A konfliktuselméleti megközelítés a politikai mobilizáció fontosságát hangsúlyozva úgy véli, hogy a társadalombiztosítás alakulásában a legfontosabb szereplők azok a tömegmozgalmak, amelyek az érintettek érdekképviseletét látták el. Mások ugyanakkor nagy szerepet tulajdonítanak a minták, mindenekelőtt a német kötelező biztosítás nemzetközi elterjedésének. S több olyan munka is létezik, amely e tényezők valamilyen szintézisével igyekszik megmagyarázni a társadalombiztosítás, illetve a jóléti állam megszületését és további fejlődését. Tomka Béla a magyar példa elemzésével azt mutatja meg, hogy valóban mindegyik tényező szerepet játszik a jóléti rendszerek alakulásában. A társadalom strukturális adottságai befolyásolták a társadalombiztosítás magyarországi fejlődését is, önmagukban nem magyarázzák azonban az első intézmények felállítását, hiszen 1891-ben, az első törvény meghozatalakor, Magyarország még messze nem volt ipari társadalom. Ugyanezért a társadalmi mozgalmakra támaszkodó magyarázat sem meggyőző, mivel ekkor nem voltak még számottevő szerveződések, amelyek a biztosítás bevezetését szorgalmazták volna. A szakszervezetek és a szociáldemokrácia a későbbiekben is csak közvetve befolyásolta a társadalombiztosítás további alakulását. Fontosabbnak tűnik a nyugati minták követése a kötelező biztosítás bevezetésénél, majd pedig az egyszer már felállított rendszerek fejlődésének saját belső kényszerei. A fejlődést befolyásoló legnagyobb súlyú tényezőnek azonban a politika tűnik. A különféle jellegű politikai rendszerek elitjei különféle szempontokat követve, különféle ideológiai koncepciók jegyében alakították a jóléti rendszereket. A társadalomtörténet-írás számára talán ez Tomka Béla könyvének legfontosabb tanulsága: a különféle strukturális adottságok, a társadalmi konfliktusok és a politika bonyolult viszonyrendszerében alakulnak a társadalmat meghatározó folyamatok.

Tomka Béla könyve biztos kiindulópontot nyújt a további, részletekbe menő kutatások számára. A magyar jóléti rendszer 20. századi alakulásának áttekintése és a többi európai országgal való szisztematikus összehasonlítása lehetőséget teremt

arra, hogy az egyes problémákat – amelyeket hosszan sorolhatunk a társadalombiztosításnak a szolgáltatásokból részesülők életvitelében betöltött funkciójától az egyes tb-törvények megszületése körüli küzdelmekig – a jövő, részletekbe menő kutatások immár a magyar jóléti rendszer 20. századi fejlődésének kontextusába ágyazva vizsgálhassák.

Bódy Zsombor

Eva Fodor: Working difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945–1995

Duke University Press, Durham and London, 2003. 207 oldal

A társadalmi nemek vizsgálata, a nőtörténetírás az 1980-as évektől színesíti a társadalomtörténeti kutatások palettáját. A *van-e a nőknek történelmük?* programindító és valójában tudományágat teremtő kérdésre adott feleletként azóta számtalan mű született, melynek deklarált célja a nők „megtalálása”, illetve „beleírása” a történelembe. A nők helyzetével foglalkozó szakirodalom általában arra fókuszál, hogy miként válik a társadalmi keresztszövetben mintegy másodlagos réteggé a nemi hovatartozás, a nemek közti természetes különbségek miatt merevednek sok esetben tradícióvá és hatnak társadalmi különbségekként.

Fodor Éva új összehasonlító munkájában a magyar és az osztrák nők foglalkozási jellegzetességeinek, a hatalmi pozíciókból való kirekesztésének, illetve az ezekbe való befogadásának társadalmi jelenségét vizsgálja gender-specifikus megközelítésben, a második világháborútól a 20. század végéig. A szerző átfogó képet ad arról, milyen volt a nők hivatalosan deklarált és tényleges helyzete a magyarországi államszocializmusban és a kapitalista osztrák társadalomban; milyen mértékű volt mobilitásuk és milyen eszközökkel korlátozták azt, illetve milyen „befogadó” mechanizmusok jellemezték a két különböző politikai berendezkedésű országot.

Fodor Éva neve a szegénység-kutatásokkal foglalkozók számára csenghet ismerősen, hiszen e tárgyban jelentek meg elemző cikkei.¹ *Working difference* című munkájának alapját a Kalifornia Egyetemen megkezdett doktori disszertációja adta, melyet a Dartmouth Egyetemre kerülve (ennek Szociológia Tanszékén oktat jelenleg is) „vaskosított” – gyakori magyarországi és ausztriai kutatóutak eredményeképpen – önálló monográfiává.

A címben megfogalmazott vállalkozás a két összehasonlított országra jellemző gazdasági, politikai, ideológiai, társadalmi környezet különbözősége miatt egyszerre problematikus és izgalmas. A nők lehetőségeit a munkaerőpiacon, a munka világában két eltérő terepen, ellentétes társadalmi környezetben és politikai helyzetben veszi górcső alá.

A szerző a társadalomtudományos történetírás színrelépésétől széles körben elterjedt összehasonlítást választja módszerül. E törekvés teszi a könyvet az olvasó számára átláthatóvá és rendszerezetté. A két országot nem külön-külön tárgyalja, hanem a tematikusan felépített fejezetekben egy-egy meghatározott szempont szerint elemzi az adott részproblémát, egymással közvetlenül összevetve Magyarországot és Ausztriát. Minden fejezet végén összegzi a benne foglaltak lényegét, fő mondanivalóját, egyben előrevetíti a következő rész témáit, fő gondolatait, megjelöli

1 Fodor, Eva: Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies* 11. (3) 1997; Fodor Éva: A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 2001/4.

a fejezetek közti kapcsolódási pontokat, aminek eredményeképpen az egymással dialogizáló, egymásra épülő, egymást jól kiegészítő részekből egységes mű születik. A táblázatok, a magyar és osztrák nőikkel készült interjúrészletek, az idézett korabeli dokumentumok segítik az értemezést. A könyv végén található, a nők társadalmi helyzetét, szerepét befolyásoló magyar és osztrák törvények kronológiáját ismertető függelék szintén a mű javát szolgálja.

A szerző korábbi kutatási eredményekre alapozva, kvantitatív szociológiai módszereket alkalmazva, új, árnyaltabb következtetéseket von le az adott korszak társadalmában kialakuló nemek szerinti szerepekről, mobilitási lehetőségekről, amelyek kiegészítik az eddigi történeti, szociológiai megállapításokat. A szerző a statisztikai felmérések alapján készített adatbázist logisztikus regresszióval elemzi, bemutatva a társadalmi nemek érvényesülési lehetőségeit, melyhez további megbízható alapot nyújt a korszakot megélt magyar és osztrák nőikkel készített interjúk és a levéltári anyagokból kiragadott találék részletek kvalitatív elemzése. A kvantifikáció kiterjedt alkalmazása teszi az összehasonlító módszert igazán eredményessé, hiszen a mérhetőség, a forrásadatok mennyiségi mutatókkal történő formalizálása révén válik valóban szemléletessé a különféle jelenségek egymáshoz viszonyítása. Fodor egybegyűjti a két országban a nők és férfiak eltérő mobilitási lehetőségei háttérében meghúzódó okokat. Vizsgálatának kiindulópontja 1945, hiszen általánosságban elmondható, hogy a második világháború után omlottak le azok a gátak, melyek előtte a nők szakmai mobilitását akadályozták, illetve a mobilitási zsákutcát jelentő háztartási alkalmazottak csoportja felé terelték őket.

A *Working difference* tárgya sokrétűbb, mint amire a cím utal, hiszen nemcsak a nők munkaerőpiaci helyzetének változásáról kapunk képet; a gondolatgazdag elemzés árnyaltan vizsgálja, miként módosultak a nőkről és férfiakra vonatkozó képzetek az államszocializmus és a kapitalizmus társadalmi rendszerében, illetve a két eltérő társadalmi-hatalmi struktúra milyen hatást fejtett ki a nemek kapcsolatára, elsősorban a munka szférájában. A nők helyzetének változását egy osztrák–magyar vegyes házassággal létrejött család nőtagjai három generációjának élettörténete révén elemzi a szerző. Az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi, politikai, gazdasági örökségével magyarázza, hogy a második világháború végéig a középosztálybeli nők helyzete sok tekintetben hasonlóságot mutat Magyarországon és Ausztriában, többek közt abban, hogy kb. minden harmadik nő dolgozott, amit a házasságkötés, gyerekszülés után általában abbahagytak. A negyvenes évek közepétől azonban elentétes tendenciák mutatkoztak a két országban. 1945 után Magyarországon – miként a szovjet blokk országaiban mindenütt – a szakirodalom által „állami feminizmusként” emlegetett nőpolitika a nőket – elsősorban a gazdaság munkaerő-szükségletének kényszerítőereje miatt – fokozott munkavállalásra serkentette. Ausztriában ugyanakkor a nők munkaerőpiaci részesedése az ellenkező irányba mozdult: a fizetett munkát végző nők aránya a hetvenes évekig csökkent. A kilencvenes évek közepén azután ismét összehajló tendencia bontakozik ki, az osztrák és a magyar nők munkaerőpiaci és oktatásbeli részvétele hasonlónak vált.

Ezzel kapcsolatban Fodor Éva hangsúlyozza, hogy a kapitalista és a szocialista társadalom vezető rétegeinek hatalmi legitimációja különböző alapokra épül. Egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a hatalom eredetére vonatkozó klasszikus elméletek figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a *nem* a hatalom egyik legmarkánsabb forrása. Ezt tovább gondolva, a két ország történelmi kapcsolatainak, eltérő társadalm szerkezetének részletes taglalása után, a két ország vezető rétegeinek (a szervezeti hierarchia csúcán dolgozó, alkalmazott vezetők, pl. intézményvezetők, osztályvezetők, politikai vezetők a pártban, egyesületekben) formálódásában szerepet játszó valódi különbségekre világít rá. Ausztriában mindenki számára előnyt jelentett az örökölt kulturális vagy gazdasági tőke és a felsőfokú végzettség. Magyarországon a szocialista szabályok miatt a gazdasági tőke jelentéktelennek számított, helyét a politikai lojalitás töltötte ki. A párttagság nemcsak a politikai megbízhatóság indikátora volt, hanem útlevelel a vezető pozíciókhoz. A szocialista éra végső időszakában azonban elegendő képzettség, egyetemi diploma nélkül a politikai tőke önmagában csak korlátozott lehetőségeket nyújtott. Mégis, az eltérő mobilitási szelek ellenére, mindkét országban különböző származású emberek emelkedhettek vezető pozícióba.

A két ország közötti különbség azonban nemcsak ebben áll, hanem a hatalmi posztok nemek szerinti megoszlásában is. Bár a munkakörök nemek szerinti horizontális és vertikális szegregációjában megfigyelhetők azonosságok is, alapvető különbség, hogy míg Magyarországon a nők „korlátozott befogadása a hatalomba” elv volt jellemző, addig Ausztriában a nyolcvanas évekig a „teljes kizáráshoz” ragaszkodtak. Ennek következtében az osztrák nők jobban érezhették a nemi egyenlőtlenségeket a munkahelyi pozíciókban, mint magyar kortársaik, ám ez mégsem azt jelenti, hogy a felső vezető állások felé irányuló mobilitásba Magyarországon a nők korlátozás nélkül bekapcsolódhattak volna. A Magyar Dolgozók Pártja lehetővé tette ugyan a nők vezetők közé kerülését, de ez főleg a középszintű és alsó-középszintű pozíciókat jelentette, míg a nagy presztízsű, nagy tekintélyű tisztségek szinte kizárólag a férfiakat illették. Ezt nevezi Fodor Éva – szokatlan módon alkalmazva e szituációra a fogalmat – „oszd meg és uralkodj” politikának.

A nők hatalmi pozíciókból való kirekesztésének módozatai és eszközei annyiban mutatnak hasonlóságot a két országban, hogy a célt mindkét országban a helyben legfontosabb tőketípushoz való hozzájutás korlátozásával érték el. Ausztriában a kulturális tőkéhez való hozzájutás képezte a szűk keresztmetszetet, Magyarországon a politikailag megbízhatatlannak titulált nők pártbéli rangokból való részleges kirekesztése idézte elő ugyanezt. Fodor arra is rávilágít, hogy bár Magyarországon a nők sokkal kevésbé szembesültek nemi diszkriminációval a felsőoktatásban, mint Ausztriában, egyetemi vagy főiskolai diplomájuk nem feltétlenül könnyítette előrejutási lehetőségeiket. Ellenben, jóllehet az osztrák nőknek kevésbé volt lehetőségük egyetemre, főiskolára járni, mint magyar társaiknak, akinek ez mégis sikerült, az olyan kulturális tőke birtokába jutott, mely által érvényesülési esélyei megsokszorozódtak, igaz, ez főleg a nyolcvanas évekre vonatkozik.

A mű kritikájaként talán annyit jegyeznék meg, hogy a könyv szerkezetét tekintve néhol kissé egyoldalú, a szerző az 1945-től 1995-ig tartó időszakban való barangolás során nem egységesen „időzik” a különböző periódusoknál, s bár megindokolja a hangsúly nyolcvanas évekre helyezését, az azt megelőző és az utána következő – a téma szempontjából amúgy nagyon is meghatározó – évtizedek kidolgozása kissé elnagyolt. Az egyenletlenség – Magyarország túlsúlyával – a két összehasonlított országra vonatkozó ismeretekben, adatokban is megmutatkozik, ettől pedig a komparáció válik kissé „féloldalassá”. Eljárásának okát Fodor a magyar források nagyobb mennyiségével indokolja.

A kötetből világosan kirajzolódik az az 1945 és 1995 közti időszakra jellemző ív, ami egyaránt sajátossága a két összevetett országnak: a nők társadalmi szerepvállalásának lehetőségei analóg helyzetből indulnak, majd ez egymástól teljesen eltérő gyakorlatot követő évtizedek után, a 20. század végére ismét konvergens tendenciát mutatnak. A *Működő különbség* egy olyan történelmi időszakot mutat be, melynek a társadalmi, nemi szerepeket „formázó” intézkedései mai napig meghatározó módon alakítják a férfiak és nők életlehetőségeit, egymáshoz való viszonyukat, munkaerőpiaci helyzetüket, családi kapcsolataikat. Ebben rejlik a könyv relevanciája, ezért a múlt század második felének kelet-közép-európai társadalomtörténetét és a társadalmi nemek világát kutatók egyaránt haszonnal forgathatják.

Gyarmati Gyöngyi

A kolhoztól az önálló termelőszövetkezetiig

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*

/Politikatörténeti Füzetek XVIII./ Budapest, 2001, Napvilág Kiadó, 162 oldal

„...egy szocialista államban, szocialista társadalmi viszonyok között el kell ismerünk a szövetkezeti tulajdont is következetes szocialista tulajdonnak.” Ez a szerző által is idézett mondat Kádár János kijelentése, melyet egy 1966. október 13-i MSZMP KB ülésen tett. A legfelsőbb szinten is nyíltan deklarált új szocialista tulajdonfelfogás lényegében az 1967-ben megszületett szövetkezeti törvény ideológiai alapját is képezte. A mezőgazdaságban kialakult gazdasági mechanizmusok legalizálását, sőt, azok állami támogatását tükrözi, egyben az új gazdasági mechanizmus decentralizációs reformjának kezdete. Mindez részben a hrucscsovi nyitásnak, részben a régi dogmatikus restaurációtól való kádári elhatárolódás következményeként is felfogható. A vezetés felismerte – és ezt szorgalmazta Hruscsov néhány külpolitikát érintő megjegyzése is –, hogy nem lehet egy az egyben követni a szovjet mintát, így a kolhoz sem, mivel egészen mások a hazai társadalmi, gazdasági viszonyok és az ezekben rejlő értékek, lehetőségek. Rendszeressé váltak a szövetkezeti kérdés rendezéséről szóló párt illetve társadalmi mozgalmak vitái (*korábban Petőfi kör*), a regionális és országos szövetkezeti megbeszélések, illetve sajtóviták (ebben a *Szabad Föld* és a *Népszabadság* járt az élen). Az 1957 és 1960 között lezajlott Dögei–Fehér vita is jól szemlélteti a szovjet mintát hűen követni kívánó dogmatikusok, illetve a megújító, a gazdasági racionalizmus és az életszínvonal növekedést szorgalmazó reformerek küzdelmét a politikai vezetésben.

A kialakult viszonyokat szemléletesen jelenítik meg Márkus István szociográfiai, vagy Berend T. Iván, Donáth Ferenc, Erdei Ferenc, Szakács Sándor munkái, hogy csak a legfontosabb szerzőket említsük. Varga Zsuzsanna elemzésében, előbbi szerzőkre is támaszkodva, alapvetően azonban mégis új levéltári dokumentumok, illetve a gazdag sajtó- és propagandaanyagok elemzése révén szemléletesen mutatja be a termelőszövetkezeti és a politikai vezetés konfliktusait, valamint az érdekérvényesítés folyamatainak történetét, annak fontosabb állomásait.

A szerző bevezetőjében részletesen tárgyalja a háború előtti magyar agrártársadalom sorsát befolyásoló tényezőket, illetve az 1945 utáni agrárfejlődés problémáit. Az első kollektivizálási hullám 1949 és 1953 között, a Rákosi éra keményvonalas, kizárólag a szovjet kolhoz-mintát követő, adminisztratív eszközeivel folyt. 1953-ig a szövetkezeti mintaalapszabálytól semmiféle eltérést nem tartottak megengedhetőnek. A mintaalapszabály a tsz-eket nem elsősorban gazdasági szervezetként, hanem „mozgalmi egységként kezelte, s így kevésbé mutatott irányt, hogy miként szervezzék meg a közös gazdálkodást. Az érdekeltséget aláásó maradékelvet és

munkaegységrendszer a kötelező mintaalapszabály írta elő. A maradékelv lényege, hogy a tsz-tag – az egyéni gazdálkodóval szemben – csak akkor kaphatta meg részeseését, ha a szövetkezet teljesítette az adminisztratív célokat (a kitűzött tervet), és feltöltötte a termelési alapokat. Így csak az ezen célok teljesítése után megmaradt szövetkezeti vagyont osztották ki a tagok között. Ez a maradék azonban általában egyáltalán nem fedezte az év elején meghatározott munkaegység értékét, így jóval alacsonyabbak lettek a teljesített munkaegység után kifizetett járadékok, s nem biztosíthatták a munkaerő újratermelését. A mintaalapszabályhoz szó szerint igazodó tsz-ekben dolgozók ehhez az összeghez is csupán az év végi zárszámadáskor juthattak hozzá, sőt, a tsz-ek akár tartozást is megállapíthattak velük szemben.

A munkaegység nagy hátránya volt, hogy kizárólag az elvégzett munka mennyiségét fejezte ki, illetve ennek hajszolására kényszerítette a termelőket, ami a minőségi munka (termelékenység, munkafegyelem) alapos romlásához vezetett. Ráadásul a munkaegységek teljesítéséhez előírt munkanormákat igen aránytalanul állapították meg, nem beszélve arról, hogy rendkívül nagy adminisztrációt és irányítói apparátust igényelt (tervezés, normaszámítás, ellenőrzés). E feladatokat rendszerint a megyei, járási tanács illetékes osztályai, valamint a Magyar Nemzeti Bank (továbbiakban MNB) helyi fiókjai látták el.

Varga Zsuzsanna olvasatában az 1956 végén, 1957 elején végbement, agrárnépességet érintő változások címszavakban a következőképpen összegezhetők: a kötelező beszolgáltatás végleges eltörlése, áttérés a felvásárlási rendszerre s ehhez új mezőgazdasági árrendszer felállítása, a kötelező vetési tervek (a kenyérgabonát kivéve), valamint az értékesítési kényszer megszüntetése. Korlátozott mértékben, de lehetővé vált a föld adásvétele, továbbra is engedélyezték a tsz-ből való kilépést. A tagság deklarált célja a szövetkezeti önállóság erősítése lett, a gépállomások pedig egyre inkább önálló, vállalati gazdálkodásra tértek át. Ezt a folyamatot szokás „korlátozott visszaparasztosodásnak” nevezni, hiszen a feltételek kedvezőbbre fordulása miatt meglehetősen sokan próbálták újrakezdeni az önálló gazdálkodást.

A tsz-ek gazdálkodási gyakorlata és a mintaszabályzat előírásai között már olyan nagyok voltak az eltérések, hogy e problémával az országos vezetés is kénytelen volt foglalkozni és véleményt nyilvánítani. A szerző részletesen bemutatja a mezőgazdasági politikában kialakult, valamint az agrártársadalmat feszítő ellentmondásos helyzetet, s az ennek következtében létrejött koegzisztenciákat. Ilyen ellentmondás volt, hogy a tagok gyakran a megengedettnél nagyobb háztáji földön gazdálkodtak. A tsz-tagok alig vettek részt a közös munkában, nem erőltették a brigádszervezetet, hanem a termelőszövetkezeti közös üzem területét osztották fel művelésre a családok között. A kívülről irányított, bürokratikus kötöttségekkel terhelt, kevés jövedelmet hozó közös gazdaság semminemű megtartóerővel nem bírt, így elsősorban az önálló gazdálkodás, illetve – később – a háztáji árutermelés látszott kifizetődőnek. Amíg a megszűnő „kilépéstiltás” következtében sorra bomlottak föl a tsz-ek, addig a magánbirtokosok száma megkétszereződött. A szövetkezetek egy része újjáalakult, de jellemzően már kevesebb földterülettel bírtak, ami elsősorban a középbirtokos parasztság nagyarányú kilépésének volt köszönhető.

A szövetkezetekbe belépett „maga ura” parasztok közel 80%-a hagyta el így 1956/57-ben a szövetkezeteket, ezzel szemben – illetve ennek folyamányaként is – a földnélküli agrárproletárok aránya 20%-al nőtt.

Az egyes régiók eltérést mutattak a szövetkezeti belépési hajlandóság tükrében. Főként a dunántúli falvakban tartották magukat erősebben az önálló vállalkozó, paraszti, kistermelői hagyományok, míg az Alföldön az agrárproletárok és a törpebirtokosok nagyobb aránya, illetve általában a földek gyengébb várható terméshozama és aranykorona értéke miatt, kisebb volt a kollektivizálással szembeni ellenállás. A szerző a kötetben érzékletesen utal erre, amikor leírja a Baranya, Vas és főként Zala megyei földrészosztásokat, illetve szemlélteti a tsz-bomlási folyamatokat.

A termelés „újraönállósulását” aggodalommal figyelő politikai vezetés felismerte, hogy az egyéni termelők szövetkezetbe történő belépése, illetve a tagság megtartása vonatkozásában a legfontosabb és legsürgetőbb feladat a termelési biztonság és az anyagi érdekeltség, más szavakkal a munkaerő-ellátottság, illetve a munkafegyelem biztosítása. A felsorolt hiányosságok már a szövetkezetesítés kezdetétől, az ötvenes évektől kezdve fő problémái a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. A probléma megoldására tett kísérleteket és az azokat kísérő vitákat szemléltetik a szerző által bemutatott minisztériumi és pártiratok, melyek közül kiemelt jelentőségű a Központi Vezetőség (KV) Mezőgazdasági osztályának 1956. okt. 22-i határozata, amelyben körvonalazódik, hogy a termelés hatékonyabbá válásához elengedhetetlen a begyűjtési rendszer eltörlése, illetve az árrendszer módosítása, ami egyben az ideológia, a tulajdonfelfogás részleges korrekcióját is szükségessé tette.

Az 1959–1961 között bekövetkezett irányváltás a párt és a kormány mezőgazdaság- és tsz-politikájában utat nyitott a vitás kérdések rendezésére, elősegítve a szövetkezetek visszaállítását, majd konszolidációját. Végül is győzött az új gazdasági szemlélet a kolhozformához való visszatérést szorgalmazó vonallal szemben. A szövetkezetesítés második hulláma (1959–1961) érzékelhetően a Szovjetunió nyomására indult, ami a konzervatív kolhozpárti politikusok ideiglenes térnyerését és a minतालपसुवलय visszaállításának törekvését célozta. A MSZMP és Mezőgazdasági Minisztérium szinte az összes magánbirtokost kötelezte a közös gazdaságba történő belépésre, ám elődei hibáiból tanulva, igyekezett megteremteni a termelők motivációit. Ráadásul a földdel rendelkező gazdaparaszatok gyermekei – szakértelmükből adódóan is – könnyen válhattak szövetkezeti vezetőkke, mivel 1962-ben megszűnt az ezt korlátozó „osztályidegen származásúakat kizáró” rendelet. Mindezekkel párhuzamosan radikálisan lecsökkentették a megyei, járási mezőgazdasági osztályok tevékenységét és létszámát, amit a szerző statisztikai adatokkal is igyekszik alátámasztani.

A kádári politika fókuszába a kollektivizálás végeztével a konszolidáció, a mezőgazdaságban dolgozók életszínvonalának emelése került. 1963-ban úgy nézett ki, hogy a reformok a szövetkezeti törvény formájában de facto de jure teremtik meg és rendezik végre a szabályozás hiányából fakadó változó értelmezéseket, és a helyi tanácsi szervek egyedi elbírálásának „szokását” s a tsz-eket korlátozó intézkedéseit.

Nos, ez elmaradt, csak miniszteri rendeletek, ajánlások születtek a helyzet rugalmasabb kezelésére. Ám mivel ezek nem voltak kötelező érvényűek, növelték a szövetkezetek függését, így kiszolgáltatottakká váltak a helyi tanácsi, valamint a pénzügyi, MNB apparátus – hatalmukat és befolyásukat sokszor ezzel is demonstráló – funkcionáriusaitól. Az MNB helyi fiókjainak hitelt kellett nyújtani a tsz-ek átszervezéséhez, illetve az előlegek kifizetéséhez, mivel a gazdaságok nagy része saját erőforrásból képtelen lett volna ezt megtenni.

Az 1966-tól bevezetett változások révén – két évvel korábban, mint a gazdaság más területein – a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben bevezették a tervutasításokat szabályzókkal helyettesítő gazdaságirányítást. Ebben igen nagy szerepe volt annak, hogy az 1963-ra elkészült mezőgazdasági reformtervezet – nagymértékben építve a tsz-ek helyi kezdeményezéseire – egészében véve feltárta az agrárium leg-sürgetőbb problémáit, s kijelölte a későbbi orientálódási pontokat: a tsz-ek öngazdálkodását és egyenjogúságát. A törvény előkészítésre 1964 és 1967 között került sor. Az 1967. évi III. törvényben rögzített termelőszövetkezeti egyenjogúság érvényesítése azonban nem ment minden nehézség nélkül, mutat rá írásában a szerző. Főleg a szövetkezet és a bank, valamint a gazdaság és az állami felvásárló, illetve feldolgozó vállalatok kapcsolatában jelentkeztek problémák. Az MNB monopolhelyezete továbbra is megmaradt.

A folyamatokat összegezve, a szerző végül arra a következtetésre jut, hogy az általános reformmunkálatok során tudatosan törekedtek arra, hogy a szövetkezeti szektorban jól bevált üzemszervezési, gazdálkodási, vállalkozási formákat az állami tulajdonú vállalatokban is hasznosítsák. „Bizonyítottá vált tehát, hogy ez az 1966-os reformkoncepció és az 1968-as reform nem utólagos, a magyar mezőgazdaság (jórészt későbbi) sikerei által szült elképzelése volt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a felismerések és azok alkalmazása között továbbra is maradt fáziseltolódás.”

Az is figyelemreméltó, hogy ugyan már 1957-ben elkezdődtek az új szövetkezeti törvény előkészítő munkálatai, ám ez csak tíz évvel később realizálódott. Az alapvető kérdések – mint „a kettős feladat” problematikája, ti. hogy a magán kisárutermelő gazdaságok hatékonyabban, ezáltal sokkal jövedelmezőbben termeltek a szövetkezeteknél; az alacsony szövetkezeti jövedelem miatt a fiatalok elvándoroltak az iparba – szükségessé tették a szabadpiaci mechanizmusok részbeni elfogadását (legitimé válását). A második gazdaság így, ha részlegesen is, de teret biztosított a magántulajdon kialakulásának, amely teljes mértékben ellentétes volt a szovjet vagy akár a környező „baráti” országok agrárpolitikájával, illetve a kollektivizált mezőgazdasági termelés tulajdonviszonyaival és annak törvényi szabályozásával. A háttérjének az áruterelésben betöltött szerepének elismerése és legalizálása kulcsfontosságú lépés volt, hiszen a termelő (illetve a mezőgazdaságban dolgozó) családok jelentős részénél már ekkor a jövedelem több mint fele a második gazdaságból származott.

A sajátosan létrejött termelőszövetkezetek születéséről, működéséről és szerepük értékeléséről eddig számos feldolgozás jelent meg. Jelen kötet két vonatkozás-

ban is új ismeretekkel gazdagítja tudásunkat. Mindenekelőtt azzal, hogy szerzője elsőként dolgozott fel ebben a témában korábban zárolt levéltári anyagokat, valamint összegzett a sajtóban megjelent politikai vitacikkeket. Másrészt vizsgálódásai az érdekviszonyok evolúciójára irányulnak, s ez alkalmas leginkább annak bemutatására, hogy hogyan és miért került sor a kudarcba fulladt kolhozosítás után olyan mezőgazdasági szövetkezetek kialakítására, konszolidálására, amelyek fokozatosan összhangba kerültek a hazai viszonyokkal.

A szerző tényszerűen ismerteti a hatalmi szervek és a termelőszövetkezetek tagsága közötti szüntelen vitákat, valamint a megkötött kompromisszumok sorozatát, s érzékelteti a Kádár-rendszer formálódó politikai stílusának némely általánosabb érvényű jellegzetességét is. A kötet a változások lényegi vonásaira hívja fel a figyelmet akkor, amikor a szocialista gazdasági viszonyok közötti agrárfejlődésünk igen sajátos történetét ábrázolja. A nyolcvanas évekre a javuló gépesítés, szakképzés révén a termelékenység és a minőség olyan színvonalú javulását tapasztalhatjuk, hogy sok tsz elérte azt a fejlettségi szintet, amivel már a nyugat-európai országokba is képes volt exportálni terményeit. Elmondható, hogy az élelmiszeripar – az ország adottságainak megfelelően – ismét Magyarország húzóágazatává vált. E folyamatok következményeként tagadhatatlanul nőtt a vidéki lakosság életszínvonala, az urbanizálódó vidéki ember életmódjában gyökeres változások történtek, ám ennek árával a későbbiekben kellett szembesülni.

Varga Zsuzsanna immár három éve megjelent munkája nem kapott eddig kellő visszhangot a történeti/agrártörténeti irodalomban, pedig megítélésem szerint kiemelt helyet érdemel. Több továbbgondolásra érdemes kérdést is felvet. Az egyik ilyen Kádár habitusa, illetve a kádári politikai program szerepe az események ilyen alakulásában. Kádár és vezetése tudatosan nem akarta a szövetkezetekre bízni a gazdálkodás módjának megválasztását, hanem azt felülről, centralizáltan kívánta megoldani (mint általában minden más társadalmi kérdést). Ez a sajátos kádári egyensúlyozó politika révén, a „húzd meg, ereszd meg” elven keresztül érvényesült. A reformok előtt, pontosabban azokkal párhuzamosan, Kádár meg akarta szilárdítani hatalmát, ezért a reformok híveinek nem adott szabadkezet, de egyben „megvédte” a szövetkezeteket a dogmatikusok „újrakolhozosítási” törekvéseitől.

Egy másik érdekes és új elem az írásban a kollektivizálást követő irányváltás, a tsz-esítés második hullámának időszakában zajló folyamatok megítélése, időbeli elhelyezése, amely talán a leginkább vitatható. Varga Zsuzsanna az önálló szövetkezet felé mutató változások megindulását az 1956. októberi események előttre helyezi. A szerző által bemutatott levéltári források alapján az új gazdasági szemlélet már a kollektivizálás második hullámának megkezdését megelőzően, sőt magában a tsz-esítés folyamatában, annak módjában megjelent, mégis úgy vélem, csak az 1967-es szövetkezeti törvény megszületése után kerülhetett igazán előtérbe és válhatott meghatározóvá. Mindezen megállapítások polarizálják a Kádár-rendszerrel alkotott képünket, s új szempontokkal is gazdagíthatják a korszakról folyó történeti diskurzust. A könyv olvasatában azt is elmondhatjuk, hogy a szövetkezetek sajátos működése szerves részét képezte az uralom Kádári koncepciójának és kommuni-

kációjának: első lépés a hatalom megerősítése és egyedülként való elismertetése, majd centralizált reformok útján az emberek politikai neutralizálása, a fogyasztás felé terelése, ezzel új életcélok elérhetőségének biztosítása, az életszínvonal növelése.

Havadi Gergő

Szvitecz Zsuzsanna (szerk.): Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig

Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002. 220 oldal

A KSH 2002-ben újtára indította a *Fejezetek az egészségügyi statisztika történetéből* című kiadványsorozatot. A tervek szerint a kötetek az egészségstatisztika különböző területeit érintik, ismertetik az egészségügyi ellátás jellemzőit, az egyes betegségeket, adatgyűjtéseket, azok feldolgozásának körülményeit és sajátosságait. (VII.) A sorozat első köteteként jelent meg 2002-ben a *Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig* című munka.

A rákstatisztika, illetve általában a rákos betegségek kérdésköre a századforduló és az 1910–20-as évek magyarországi egészségügyének egyik központi témája volt. Ez az az időszak, amikorra hazánkban is végbemegy az Abdul R. Omran demográfus által „epidemiológiai átmenet”-nek nevezett folyamat, amely során a fertőző betegségek elsődleges szerepét a mortalitás meghatározásában a krónikus betegségek dominanciája váltja fel.¹ Ezen „átmenet” következtében a krónikus (elsősorban daganatos és keringési) betegségekre egyre nagyobb figyelem is irányul – egyre nagyobb teret nyernek mind az orvosi érdeklődésben, mind a mindennapi közgondolkodásban. A rákstatisztika kiemelt fontosságának másik összetevője az, hogy történetének áttekintésével a morbiditási, illetve mortalitási statisztika általános fejlődését, javulását is nyomon követhetjük. A rákstatisztika fejlődése nagymértékben függ a betegségi, illetve haláloki diagnózisok pontosabbá válásától. Zalka Ödön szerint a rákhalálozás növekedése egyenesen a halálozási statisztika korabeli hibáira mutat rá.²

A kötet Dr. Péter Zoltán orvostörténeti írásával indul. A szerző a daganatos betegségek első észlelésétől és diagnosztizálási próbálkozásaitól (Paracelsus, Georgius Agricola) indulva ismerteti a diagnózisok és a gyógyító eljárások alakulását, az első rákbeteg-összeírási kísérleteket, bemutatja a daganatos betegségek kóroktanának történeti fejlődését, valamint a kockázati tényezők kutatásának kezdeti lépéseit is.

A kötet a magyarországi rákstatisztika ismertetésével folytatódik. Módszere meglehetősen sajátos: egyes fejezetei nem kifejezetten tanulmány-jellegűek, sokkal inkább hasonlítanak a forrásszemelvényekhez. A készítő (készítők?) a korabeli irodalmakból származó szövegrészeket saját értelmező szöveg nélkül, esetenként minimális, egy-két szavas, vagy egy mondatos átkötésekkel egymás mellé rendezte. Ez az eljárás azt eredményezte, hogy a kötetnek nincs a szó szoros értelemben vett szerzője. (Kivételt képez a teljesen más jellegű, fentebb említett első fejezet.) A problémával már az impresszumban is találkozunk. Eszerint a könyv a *KSH Népesedés-*

1 Omran, Abdul R.: The epidemiological transition. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 1971/4. 509–538.

2 Zalka Ödön: *Rákstatisztika. A székesfővárosi Szent István kórházcsoport 1896–1935. évi boncolási anyaga alapján*. Budapest, 1935. Szfv. Statisztikai Hivatala.

Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztály Egészségügyi Statisztikai Osztályán készült. Szerkesztette Dr. Szivecz Zsuzsanna, összeállította Györke Judit. Az I. fejezetet írta Dr. Péter Zoltán. A szerkesztés és az összeállítás közti különbséget nem értem, a nem egyértelmű szerepmegjelölések azonban sajnálatosan megnehezítik a kötetre történő esetleges szakirodalmi hivatkozások elkészítését és értelmezését.

A kiadvány nem vállalkozik arra, hogy értékelje a korabeli rákstatisztikai eredményeket, ez azonban a téma természetéből és a gondos szerkesztésből adódóan a felhasználónak nem jelent különösebben nagy problémát. A második fejezet, *A rákstatisztikák kialakulása*, különösen jól szemlélteti, hogy az adatokat abszolútizáló, pozitivista statisztikai szemléletmód az egészségügyi statisztika ezen ágát már a kezdetekkor sem jellemezte. A rák terjedésének okaira vonatkozó vita (tényleges terjedés, más betegségek eltűnése, az életkor növekedése miatti előtérbe kerülés, a diagnosztika pontosabbá válása) részleteinek idézése jól mutatja, hogy az egykori szerzők tisztában voltak az általános demográfiai mutatókkal, a statisztikai módszerek korlátjaival és az egyes egészségügyi kérdések statisztikai felmérésének nehézségeivel. A következő fejezet a rákstatisztika fajtáival (halálozási-, boncolási-, morbiditási-, kórházi betegforgalmi-, betegbiztosítási statisztikák), jellemzőivel, használhatóságával és fogyatékoságaival ismertet meg bennünket, szintén jól alkalmazva a korabeli önreflexióra épített értékelés módszerét. A negyedik fejezet (*A rákstatisztikai kiadványok*) ezen statisztikafajták szerint csoportosítva mutatja be a legjelentősebb(nek ítélt) rákstatisztikai munkákat. A fejezet kiemelt részletességgel elemzi Dollinger Gyula és Vargha Gyula 1904-es első országos rákmorbiditási felvételét, emellett kisebb teret hagy a későbbi (egyébként pontosabb és használhatóbb) felmérések, feldolgozások ismertetésének. Ebben a fejezetben nem tud érvényesülni az eddig jól alkalmazott „kvázi-kritikai” módszer, az összeválogatott szövegrészek jórészt a felvételek módszertanát ismertetik, az egyes konkrét közlemények tudományos szempontú felhasználhatóságára vonatkozóan azonban szinte semmit nem tudhatunk meg.³

A kötet ötödik fejezete a daganatos megbetegedések illetve halálozások és az egyes társadalmi–demográfiai jellemzők (nemek, korcsoportok, családi állapot, lakóhely, foglalkozás, vallás) közti összefüggéseket, a hatodik pedig az egyes ráktípusok általános, valamint ezen jellemzők szerinti megoszlását mutatja be. A téma gondos részletezése, az idevágó szövegrészek bőséges idézése ebben a két fejezetben nem hozza meg a kívánt sikert. Rendkívül jó, hogy rengeteg adatot, elemzést ismerhetünk meg az egyes munkák alapján, viszont itt az értékelés nélkül egymás mellé rendezett (néha a kronológiai sorrendhez sem alkalmazkodó) szövegek kissé kaotikussá teszik az információhalmazt, a százalékok, ezrelékek, abszolút számok tömegében nehézzé válik a bennünket esetlegesen érdeklő adat megtalálása. Egyetlen az eredeti formában közölt grafikonok, táblázatok

3 Csak példaként említem, hogy a Dollinger–Vargha-féle felmérésben összeírt kezelés alatt álló daganatos betegek száma alulmúlta az adott évben regisztrált daganatos halálesetek számát – eredményei tehát meglehetősen nagy kritikával kezelendők. (Petrilla Aladár: *Közegészségügyi statisztika*. Budapest, 1943. 139.)

információtartalma is. Sok fontos és jelentős ábra, táblázat mellett gyakran az esetlegesség látszatát keltik az oldalakon át felhalmozott speciális diagramok és összeállítások.

A Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig összességében mégis jó és informatív kiadvány. Akár ismeretszerzésre, akár másodlagos forrásként jól használható, rendkívül alapos forrásismertetése nagyban megkönnyíti a tudományos munkát, a tudományos kutatás folyamatát. A magam részéről feltétlenül örövendetes vállalkozásnak tartom a korabeli szövegek, statisztikák feldolgozását és közlését, bár a kötet által alkalmazott módszeren még lehetne finomítani. A sorozat második kötetét (*Az egészségügyi ellátórendszer statisztikája*) a Központi Statisztikai Hivatal Kiadványainak Katalógusa 2003 novemberére ígérte, a kötet tudtommal azonban 2004 elején még nem volt kapható. Csak remélni merem, hogy az első kötet után nem akad meg ez a nagy jelentőségű vállalkozás.

Kiss László

Robert Perks – Alistair Thomson (Eds.): The Oral History Reader
Routledge, London & New York, 1998. 479 oldal

Jelen tanulmánykötet az oral history elméletét, módszertanát és használatát érintő kulcsfontosságú írások nemzetközi antológiája. A gyűjtemény már klasszikusnak számító és mai írásokon keresztül mutatja be, hogy az oral history a tudományos érdeklődés mely szintjein fogalmaz meg kihívást a hagyományos történetírási gyakorlattal szemben. Feltárja e történeti kutatási terület fejlődését és a vele kapcsolatos legfontosabb vitákat, az interjúra, az etikai kérdésekre, a bátorítás politikájára, az emlékezetek értelmezéséhez felhasznált elemzési stratégiákra és az archiválás kérdéskörére vonatkozóan. Minden rész egy bevezetővel kezdődik, amely kontextualizálja a választott írásokat, bemutatva a releváns irodalmat. Robert Perks, a Brit Könyvtár Nemzeti Hangarchívumának kurátora és Alistair Thomson, a Sussex Egyetem docense szerkesztette a kötetet, mely a téma iránt érdeklődőknek és az élettörténeti interjúk aktív készítőinek egyaránt értékes forrásul szolgálhat azzal, hogy bemutatja a világ különböző országaiban folytatott oral history munkák eredményeiben mutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket, s részletezi azokat a kutatási területeket, ahol sikerrel alkalmazták.

Az oral history intellektuális és szakmai kihívás is a történészek számára. Az interjúk készítéséhez új képességeket kell elsajátítaniuk, és más tudományágak – szociológia, antropológia, pszichológia és nyelvészet – eredményeire kell hagyatkozniuk, hogy jobban megérthessék, hogyan épülnek fel az emlékezet narratívumai. E kihívás talán legmarkánsabb aspektusa, hogy az oral history a közlő és a kérdező közötti aktív emberi kapcsolaton alapul, ami számos módon alakíthatja át a történetírás gyakorlatát. A narrátor nem egyszerűen felidéli a múltat – össze is kapcsolja azt saját interpretációjával, s így maga is történésszé válik. A történészeknek ugyanakkor nem csak történeti művek megalkotására ad lehetőséget, hanem a mozgalom erős szociális háttereként egyének, közösségek bátorítására is.

A kötetben megjelentetett írásokat a szerkesztők öt tematikus részbe rendezték. Az első rész a szóbeli evidenciák értékeivel és érvényességével kapcsolatos vitákról nyújt áttekintést, a második rész az interjúval kapcsolatos tapasztalatokat mutatja be és az interjú során érvényesülő kapcsolatrendszereket. A harmadik az oral historynak a társadalmi mozgalmak támogatásában betöltött szerepét és lehetőségeit taglalja. A negyedik az emlékek értelmezése kapcsán számos, a történészek által a szóbeli tanúvallomásokhoz használt elemzési stratégiát mutat be, míg az ötödik rész az átírás és az archiválás kérdéséről kezdve a praktikus, etikai és értelmezési problémákat taglaló kiadványokig bezáróan foglalkozik az oral history anyagok felhasználása során felmerülő problémákkal. A szerkesztők a válogatás során azokat a cikkeket részesítették előnyben, amelyek kritikai reflexiókat tartalmaznak a gyakorlatra és mások írásaira vonatkozóan, s ezzel betekintést engednek más történeti elgondolásokba is.

Az oral history kutatások eltérő hangsúlyokkal indultak meg a világ különböző részein. Az Amerikai Egyesült Államokban, Allan Nevins vezetésével, 1948-tól jórészt a fehér férfi elitről szóló dokumentációt egészítették ki, míg az '50-es évektől Angliában kibontakozó kutatások inkább a munkásosztály, a hétköznapi emberek életének megismerésére összpontosítottak. Gyakran baloldali politikai felhanggal, egy „alulnézetből szemlélt történelem” megrajzolását tűzték ki célul. Eredetét és fejlődésének mintáit tekintve, országról országra eltérően alakult ugyan az oral history „tudományos karrierje”, mégis kialakult egy mindenhol érvényesnek elfogadott elvi irányvonal és ennek folyamatosan bővülő kritikai reflexiója. Az *első szekció* válogatott írásai ezeknek a kritikai fejleményeknek egy részét emelik ki és mutatják be az új evidencia, az élettörténeti elbeszélés keletkezési körülményeit, a forrás minőségét meghatározó tényezőket és átadásának lehetséges formáit elemezve.

Alex Haley legnépszerűbb könyvei az *Autobiography of Malcolm X* (1965), és a *Roots* (1976) [*Gyökerek* (1980)], arra bátorította a fekete amerikaiakat, hogy fedezzék fel saját múltjukat, és segítette népszerűsíteni a családtörténetet. Az első szövegrészlet egy Haley-vel készített interjúból származik, amelyben leírja az ő afrikai-amerikai családján belüli emlékek átadását, és azt a szóbeli hagyományt, melyet számára egy nyugat-afrikai történetmondó, egy griot idézett fel. A cikkben Haley felidézi találkozását saját múltjával. A magával ragadó eseménysor végén személyében egymásra talált az ő gyökereit is jelentő afrikai embercsoport a kontinensről a történelem sodrában Amerikába szakadt 25 millió színesbőrű képviselőjével, aki történetesen éppen a griot által felidézett szóbeli hagyományban szereplő törzsi alapítók egyikének leszármazottja.

A közvetkező részlet Paul Thompson írása, aki az európai oral history mozgalom egyik meghatározó alakja. Az Essex Egyetemen dolgozó társadalomtörténésznek fontos szerepe volt a nemzetközi oral history intézmények megteremtésében, könyve pedig, a *The Voice of the Past* nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált az oral history kutatók számára. Baloldali politikai beállítottságával összhangban Thompson egy, a dolgozó emberek szavaira és tapasztalataira épülő történetírás megvalósítását tűzte ki célul. E részletben arról ír, hogyan változtatta meg az oral history a történelem tartalmát – a történeti érdeklődés horizontjának kitérítésével – és a történetírás folyamatát, a történetíró és a közönség, a történelemmel foglalkozó intézmények és külvilág közötti korlátok lebontásával.

Michael Frisch, Studs Terkel nagyhatású könyvét, a *Hard Times*-t elemezve fejti ki nézeteit az oral history-ban rejlő lehetőségekről. Elveti, hogy a szóbeli emlékezet a múlt valóságának közvetlen ábrázolását adhatná, inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy az emlékezést kellene az oral history központi vizsgálati területévé tenni, de nem pusztán módszerként, hanem a vizsgálat valódi tárgyaként. Az oral history a történeti emlékezet kialakulási folyamatának természetét engedné közelről láttatni, az emberek saját történeti tapasztalatainak viszonyát a közösségük tapasztalataival, és azt, hogy milyen átalakulási folyamaton keresztül válik a múlt a jelen részévé, a tapasztalat emlékezetté, majd pedig történelemmé.

A '70-es évekre az oral history már sokoldalúan megalapozott kutatási területté vált, mégis számos komoly kihívással kellett szembenéznie, kezdve a hagyományos dokumentumokkal dolgozó történészek kritikai észrevételeitől a célok és megközelítések újraértékeléséből adódó kérdésekig. Ronald J. Grele *Movement without aim* című írásában az emlékezet megbízhatóságát, a személyes tanúvallomás reprezentativitását, az interjúkészítés feltételeit, az írott és szóbeli források értékeit elemzi, és azt a kérdést feszegeti, hogy az interjú anyaga mennyiben tekinthető elsődleges forrásnak. A szerző foglalkozik az élettörténeti interjú szerkezetét meghatározó kapcsolatrendszerek jellegével és jelentőségével is. Interdiszciplináris megközelítése irányadó érvényű maradt a következő évtizedekben is.

Luisa Passerini *Work ideology and consensus under Italian fascism* című írásának jelentőségét a szubjektivitás történetírásban betöltött szerepének megvilágítása adja. E cikkében – amit előadás formájában az első, 1979-ben Essexben tartott nemzetközi oral history konferencián adott elő – a megélt és emlékként újra felidézett tapasztalatok tudatos és tudatalatti jelentéstartományainak feltárására törekszik. Ennek során megmutatkozik, hogy a kultúra és az egyes ideológiák hogyan befolyásolhatják az egyéni emlékezetet, s ezek hogyan érhetők tetten az elhallgatásokban és diszkrepanciákban a közlők irreleváns és inkonzisztens válaszaiban.

Alessandro Portelli írása az oral historyra és a „megbízhatatlan emlékekre” vonatkozó kritikákra reagál, kiemelve e történeti bizonyítékoknak a hagyományos dokumentumoktól eltérő jellemzőit: a szóbeliséget, a narratív formát, a szubjektivitást, az emlékek eltérő hitelességét és az interjú résztvevői közötti kapcsolatokat. Ezekről szólva azonban azokat a tulajdonságokat hangsúlyozza, amelyek nem hátrányai, hanem e források erősségei lehetnek.

A következő részlet a Birminghamben működő Popular Memory Group munkájának eredményeként született, és arra hívja fel a figyelmet, hogy az oral history kutatások során nagyobb kritikai figyelmet kell szentelnie a történészeknek az egyéni emlékezetet befolyásoló, domináns történelemképek hatásainak. A hivatásos történészek munkáját, ahogy más történetalkotó gyakorlatokat is, „az emlékezet társadalmi létrehozásának” szélesebb folyamatában helyezik el, és a múlt képének megalakotásáért folytatott közéleti harcnak a – kortárs politikában és az egyéni emlékezésben betöltött – jelentőségét hangsúlyozzák.

E fejezet utolsó írása az oral history és a feminista történetírás között a késő '60-as évektől fennálló, gyümölcsöző kapcsolat eredményeibe enged bepillantást. Joan Sangster, kanadai történész, az emlékezet társadalmi létrehozásával, az interjú-kapcsolat etikai dilemmáival, a nyelv és reprezentáció posztstrukturalista és posztmodern megközelítéseivel kapcsolatos elméleti kérdésekkel foglalkozó feminista vitákat mutatja be.

Az interjúkészítéssel foglalkozó *második rész* nem azt a történeti folyamatot vizsgálja meg, amelynek eredményeként az interjú – az adatszerzésnek ez a korábban elképzelhetetlen formája – a történeti érdeklődés részévé válhatott, hanem inkább arra koncentrál, hogy a technikai változások és a kezdeti időszak felfedezései kiváltotta eufórikus lelkesedés lecsengésével, hogyan irányult a figyelem az interjúbeli

kapcsolatrendszer működésének tüzetesebb vizsgálatára. Ez a rész az oral history-val kapcsolatos praktikus kérdéseket tekinti át, az interjú létrejöttéhez szükséges fizikai tartozékok számbavételétől az emlékezés során kialakuló drámai pillanatok kezeléséig.

Az első cikk majd 30 éve született Charles Morissey tollából, aki – bár csak az elittel folytatott interjúkra koncentrált – máig érvényes kérdéseket boncolgat. Elképzelhetetlennek tartja ugyan az interjúkészítést pusztán technikák és szabályok egy adott készletére redukálni, de lelkiismeretesen összegzi az oral history kézikönyvekben található gyakorlati tanácsokat az előkészületre, a megfelelő légkör kialakítására, a figyelmes hallgatásra, a kérdések megfogalmazására, a szünetekre és a helyes kérdezői magatartásra vonatkozóan.

Az azóta eltelt időben jóval nagyobb hangsúlyt kapott az interjú résztvevői közötti kapcsolat komplexitásának és kulturális meghatározottságának figyelembevétele. Hugo Slim és Paul Thompson írása éppen arra mutat rá az afrikai fejlődő országokban felvett szóbeli tanúvallomások példáján, hogy a szemtől-szembe zajló interjú „veszélyesen bensőséges vállalkozásnak” minősülhet adott szituációban, és a csoportos emlékezés értékeit emeli ki. Más kutatókhoz hasonlóan, e cikk szerzői is hangsúlyozzák a vizuális technikák – naplók, térképek, diagramok, tárgyak kollektív emlékezetként való – alkalmazásának értékeit azoknál a közösségeknél, ahol szokatlan az interjú szituációja. Hasonló megállapításra jut Jan Walmsley is a tanulási nehézségekkel küzdő emberekkel készített interjúi során.

Az utóbbi években mind nagyobb hangsúlyt helyeznek a kutatók etikai kódexek létrehozására, és az interjúkészítés általános irányvonalainak kialakítására. Ezzel párhuzamosan mindinkább felismerik az interjú létrehozásának a régi, távolságtartó, kívülre helyezkedő történelmi magatartást finomító, együttműködő jellegét, a kérdező alakító szerepének fontosságát, egy dinamikus, interaktív folyamatként szemlélve az élettörténeti interjú szituációját. Akemi Kikumura erre a sajátos, belső-külső részvétel közötti különbségre hívja fel a figyelmet, a kívülálló státusz mellett az objektivitás előnyét említve, a bevonódó kutatói magatartás mellett pedig az egyedülálló bepillantási lehetőség értékét emelve ki. Édesanyjával folytatott interjúin keresztül érzékelteti, hogyan egyeztethető össze mégis a kívülálló és a résztvevő magatartás.

Belinda Bozzoli szintén a „belső interjú” elemzi a fekete dél-afrikai nőkkel készített interjúin alapuló, *Women of Phokeng* című írásából közölt részletben. Slim és Thompson állításait igazolják saját tapasztalatai is. A kutatás során megkérdezettek jóval őszintébben nyíltak meg a vizsgált közösségből származó munkatársának, mint neki. Külön hangsúlyozza a spontán kérdések és elkalandozó válaszok fontosságát és megvilágító erejét.

Kathryn Anderson és Dana Jack még ennél is tovább megy, amellet érvelve, hogy a nők nézőpontjának feltárásában a kérdezőnek az információgyűjtésről át kell váltania az interakcióra, és a tények mögött a szubjektív érzéseket felfedezve megvilágítani a mondottak mögötti lehetséges jelentéseket. Ehhez azonban – mint kiderült – nem árt ismerni a nők domináns és elnyomott gondolati csatornáit. Fi-

gyelni kell a hétköznapi társalgás konvenciói szerint megfogalmazottak és a mögöttes jelentések közötti eltérésekre, a „meta-kijelentéseken”, hallgatásokon keresztül feltáruló belső összefüggésekre.

A második részt az interjúkészítőkre különös hatást gyakorló jelenség, a traumatikus emlékezés vizsgálatával zárják a szerkesztők. Naomi Rosh White a holocaust túlélőivel készített interjúival kapcsolatban ír az átélt események szavakban történő megfogalmazásának nehézségeiről. Olyan szituáció ez, amelyben az élmény szélsőséges volta miatt nem alakulhat ki közös értékekre épülő megértés, és aligha lehetséges az átéltek visszaadása, mert nincsenek szavak a borzalmak kifejezésére. Bizonyos körülmények között a hétköznapi szavak jelentése megváltozik. Elie Wieselt idézve, a cikk írója azt állítja, hogy bizonyos traumák annyira eltérnek a normális emberi tapasztalatoktól, hogy csupán a csenden keresztül idézhetők fel. És ez a hallgatás ugyanolyan központi fontosságúvá válhat az interjú során – új jelentésekkel gazdagítva azt –, mint az elhangzó szavak.

A múlt ismeretének és megértésének nyilvánvaló hatása van a jelen társadalmi és politikai életére. Bár a felvett interjúk használata nem feltétlenül jelent önmagában radikális történelmi beavatkozást, számos oral history történész – munkáján keresztül – hatással kíván lenni a társadalmi és politikai változásokra is. Ez nyilvánvalóan maga után vonja a történész lehetséges társadalmi szerepvállalására vonatkozó kérdést. Valamely ügyel kapcsolatban tanúsított elfogultság ugyanis ellentmond a történésztől elvárt semleges szerepkörnek, és az olvasó szemében az objektivitás fogyatékossága ronthatja a mű hitelét. A *harmadik rész* a „pártfogás és bátorítás politikája” címet viseli, és az ideválogatott cikkek olyan esetek lehetséges következményeit vizsgálják, melyekben a történészek az eddig elhanyagolt vagy elhallgatott múltbeli tapasztalatok feltárásának eredményeként, társadalmi és politikai folyamatokra is konkrét hatást akarnak gyakorolni.

Az első írásban Joanna Bornat annak az Angliában kibontakozott társadalmi mozgalomnak a fejlődését mutatja be, amely az oral history kutatásokat összehangolta a közösségi kiadványterjesztéssel és a visszaemlékezés folyamatára épülő pszichológiai és gerontológiai mozgalmakkal. Kiemeli az emlékezésnek az idősök megerősítésében játszott szerepét. Felhívja a figyelmet, hogy az emlékezésre építő programok kibontakozásával párhuzamosan az oral history történészeknek mindinkább figyelniük kell arra, hogy a közlők nem csupán élettelen és szenttelen kutatási források, s az interjú az emlékezés folyamatán keresztül mély hatást gyakorol rájuk.

A következő írás, Eliot Wigginton tollából, az Egyesült Államok déli részén, közipiskolai programként kialakított Foxfire mozgalom eredetét és módszerét mutatja be, egy olyan egyedülálló vállalkozásét, amely egyrészt a fiatalok hasznos és építő jellegű foglalkoztatását, másrészt a generációs különbségek és ellentétek leküzdését tűzte ki célul. Nagy fontosságot tulajdonít az író a mozgalomnak a generációk közti kölcsönös tiszteletadás elérésében, és a korrallal, fajjal kapcsolatos sztereotípiák és előítéletek leküzdésében, illetve a fiatalok saját kultúrájuk és gyökereik iránti érzéseinek megerősítésében.

Az oral history jelentős támogatásul szolgálhat olyan politikai csoportok és társadalmi mozgalmak megerősítésében is, mint amilyenek a nőmozgalmak, a szak-szervezeti mozgalmak, az idegenek, a bevándorlók, az etnikai csoportok, a homoszexuális vagy leszbikus közösségek vagy akár a tanulási nehézségekkel küzdő emberek. Karen Hirsch a rokkantakkal kapcsolatos kutatások eredményeit elemezve emeli ki e módszer lehetséges előnyeit. Akárcsak más társadalmi csoportoknál, itt is egy olyan „hallgatásra ítélt” csoport tagjainak egyedi tapasztalatait mutatják be, akik számára e módszer egyedülálló lehetőséget nyújtana a múlt és jelen alaposabb megértéséhez. Olyan programok részesévé akarják tenni a hátrányos helyzetű csoportok tagjait, mely a saját életükben megélt igazságtalanságokkal és az öntudatos fellépéssel kapcsolatos tapasztalataik feltárását célozza.

William Westerman konkrét példán, a közép-amerikai menekültek élettörténeti tanúvallomásain keresztül mutatja be az oral history felhasználását a közvetlen politikai célokért folytatott küzdelemben. Az általa vizsgált tanúvallomásokat kifejezetten a lehető legnagyobb politikai hatás elérésének megfelelően hozták létre. Amellett, hogy az érintettek ezáltal ügyüket a szélesebb nyilvánosság előtt képviselhették, az együttműködés számukra terápiás szempontból is hasznosnak bizonyult az események feldolgozásához, és történeteik elmondásán keresztül közösségi megerősítést is nyertek.

A totalitárius rendszerekben a hatalom megtartásának fontos eleme az emlékezet folyamatos ellenőrzése. Irina Sherbakova, *The Gulag in memory* című írásában azt elemzi, hogy a szovjet államhatalom hogyan fogalmazta át újra és újra a múltat. Az író a '70-es évektől készített interjúkat a Gulagot megjárt emberekkel. E cikkben a félelem és torzítás hatását emeli ki az egyéni emlékezetekben, és a közlőkben az interjúval kapcsolatban dúló ambivalens érzelmeket: a megnyilatkozás vágyát és a lehetséges következmények miatti bénító félelmet. Hangsúlyozza, hogy a túlélőkkel és az áldozatok családjával foglalkozó szervezett mozgalmak komoly támogatást jelentenek az egyéni és kollektív emlékezés bonyolult folyamatainak feltárásában.

E fejezet utolsó két cikke azt mutatja be, hogy hogyan tölthet be gyakorlati szerepet egyének és közösségek bátorításában az oral history. Nigel Cross és Rhianon Barker az SOS Sahel Oral History Project-et ismerteti. A program a Szaharán túli Afrika férfiainak és asszonyainak azon történeteit gyűjti össze, melyek – a különböző segélyprogramok és földhasználati fejlesztési tervek miatt felgyorsult ütemben – változó környezetükkel és életükkel kapcsolatosak. A kutatás eredményeként azt kívánják bizonyítani, hogy a társas kapcsolatokra és a földhasználatra vonatkozó emlékek a közösségre és a környezetre vonatkozó ismeretek túlélésének forrásaiként működhetnek.

Sanjiv Kakar szintén az élettörténetek hasznosságát demonstrálja a leprásokkal foglalkozó indiai programok tapasztalatait elemezve. Rámutat az oral history kétirányú felhasználásának lehetőségére, egyrészt a történelmi folyamatok pontosabb megismerésének eszközeként, másrészt a jelenben zajló, gondoskodó és karitatív programok stratégiai részeként.

Az első fejezet cikkei a szóbeli evidencia felhasználásának lehetőségeire vonatkozó korai elgondolásokat tükrözték, és a tanúvallomások jóval kifinomultabb, interdiszciplináris megközelítése felé vezető út elméleti állomásait mutatták be. Grele a nyelvi és performanciális rétegek vizsgálatára szólított és a személyes és a közösségi történeti tudat felfedezésére. Portelli az interjú során megszülető tanúvallomás nyelviségét és a narratív forma következményeit emelte ki. Passerini pedig a szubjektivitás fontosságát hangsúlyozta, feltárva, hogy a csönd és a „hibázó” emlékezet hogyan használhatók fel a forrás jelentésrétegeinek kibontásakor. A *negyedik*, az „emlékek értelmezése” címet viselő részben összegyűjtött írások szerzői az egyes esettanulmányokon keresztül – az első fejezetben felvázolt elméleti alapokra támaszkodva – az emlékek interpretációjára mutatnak be több lehetséges megközelítést.

Az első tanulmányban Trevor Lummis, 1981-es cikkében a társadalomtörténet-szeknek a szóbeli evidenciák statisztikai reprezentativitására és megbízhatóságára vonatkozó észrevételeire válaszol. Számos olyan helyzetet elemez, melyekben az egyéni interjúk felhasználhatónak és interpretálhatónak bizonyulnak. Hangsúlyozza ugyanakkor a hagyományos bizonyítékok tükrében történő ellenőrzés fontosságát, és bemutatja, hogy a kvantitatív módszerek hogyan erősíthetik meg az oral history interjúkon alapuló történetírói általánosítások érvényességét.

Ezzel éppen ellentétesen, Samuel Schrage a kvalitatív interpretációs megközelítés mellett érvel. A folklórból, nyelvészetből és irodalomelméletből vett elméleteket alkalmazva elemzi a történetek nyelvezetét és jelentéstartalmát. Elmagyarázza, hogy az interjú narratívumainak formájában evidensnek ható jellemzők – a közlő és az esemény közötti kapcsolat, a közlők kijelentései közötti hasonlóságok és eltérések, és a közlők által az elmúlt eseményekkel kapcsolatban használt általánosító kategóriák – hogyan válhatnak kutathatóvá mint a múltbéli társadalmi kapcsolatokról szóló tények.

Alistair Thomson szintén az egyéni és kollektív emlékezet közötti együttthatások szerepét emeli ki egy ausztráliai háborús veterán emlékein keresztül. Fred Farrall élettörténetének felderítése során láthatóvá válik emlékezet és identitás egymásra gyakorolt kölcsönös hatása. Farrall identitását alapvetően háborús emlékei formálták, ugyanakkor a múlt idővel folyamatosan alakuló öntudata hatással volt arra, hogy hogyan emlékezett vissza a háborúra. Thomson az interjú és az értelmezés apropóján etikai dilemmákat is megfogalmaz azokkal a dekonstrukciós kísérletekkel kapcsolatban, melyekkel az emberek emlékkalkotási módszereit vizsgálják a kutatók. A következő három cikk a kérdező és a közlő között, az értelmezési folyamat során létrejövő kapcsolat lehetséges minőségeit tárja fel.

Peter Friedlander írásának úttörő jelentőségét az adta, hogy először vonta kétségbe az emberi emlékezet statikus „tény”-forrás jellegét, amelyből a történész egyszerűen kifejthetné a használható tényeket. Helyette a „kritikai párbeszéd” fontosságát emelte ki, melyben folyamatosan alakul mindkét résztvevő fél történelmi koncepciója. Ez egy értelmező párbeszéd, amely visszahat az eredeti forrásra, a közlő emlékezetére. Friedlander bemutatja, hogy hogyan válik az emlékezés folyamatának részévé maga a történeti interpretáció, melyben az interjú mindkét résztvevője aktív szerepet játszik.

E tapasztalatoknak némileg ellentmondva írja le Katherine Borland azt a szituációt, amelyben az általa megkérdézett Beatrice Hanson tiltakozott emlékeinek feminista beállítottságú történelmi interpretációja ellen. Borland a kutatók interpretációinak értékeit juttatta érvényre, ami ugyan nem az eredeti „szerzői szándékok” kisajátítására irányult, de figyelmeztet az „együttműködők” érzékenyen felépített önérzetét érő támadások veszélyeire is. E tapasztalatról kiindulva ő is egy közös értelmezési keret megteremtését tartja fontosnak, akárcsak Friedlander.

Kathleen Blee egy olyan kutatási forгатókönyvet ír le cikkében, melyben az előzőekben bemutatott, a történész értelmezése során bekövetkezett változtatás lehetetlennek látszott. A kutatás a Ku Klux Klan tagjaival felvett interjúkra épült, és azt példázza, hogy a közlők emlékezetét mennyiben befolyásolhatják a közvetlen környezetükben érvényesülő politikai elképzelések, a Klan társadalmi elítéltsége, és az a törekvés, hogy a történész előtt elfogadhatónak tüntessék fel értékeiket. Blee megkérdőjelezi az empatikus interjúbeli kapcsolat fenntarthatóságát. Azzal ugyanis, hogy a történész az interjú szituációjának következményeként segítséget nyújt a közlőnek élettörténete narratív kereteinek létrehozásában, az elbeszélés értelmes kereteit megteremtve egyúttal értelmet is kölcsönöz az elhangzottaknak, ami bátorítást jelenthet a közlőnek. E cikkben különös hangsúlyt kap a történész felelősségvállalása a közlővel, illetve a társadalommal és a történelemmel szemben.

E fejezet utolsó cikkében Elizabeth Lapovszky Kennedy azt mutatja be a New York államban dolgozó, munkásosztálybeli leszbikusokkal felvett interjúit elemezve, hogy hogyan gazdagítható a kutatás a szóbeli tanúvallomások empirikus, szubjektív és narratív minőségét szem előtt tartó értelmezési stratégiákkal. Elfogadva az élettörténetek egyedülállóan szubjektív természetét, Kennedy magyarázatot tudott találni arra, hogy közlői hogyan éltek együtt és álltak ellent a heteroszexualitásnak és a homofóbiának, és hogy mi alapján döntöttek úgy, hogy megalkotják és kifejezésre juttatják megváltozott identitásukat. Úgy véli, a szóbeli bizonyítékok empirikus és szubjektív értékei kiegészítik egymást, s éppen ezért szélsőséges polarizálásuk félrevezető lehet.

Az *ötödik*, utolsó fejezetben összegyűjtött írások azt vizsgálják, hogy a szóbeli tanúvallomások hogyan őrizhetők meg és hogyan mutathatók be a szélesebb közönségnek, illetve, hogy milyen hatással lehet a válogatás és a szerkesztés folyamata magára a történelmi bizonyítékra. A nemzetközi oral history mozgalom jelenlegi pezsgésének – legalábbis részben – az az oka, hogy a személyes tanúvallomások a közösségi színterek széles skáláján kapnak megnyilatkozási lehetőséget: iskoláktól és színházaktól a rádióig és a televízióig, a múzeumoktól és a galériáktól a legújabb multimédiás felhasználásig. Egy, a szóbeliségben gyökerező metodológiával, – amely gyakran elkötelezi magát közösségi kezdeményezésekkel és szociális támogatási programokkal – az oral history egyedülálló helyzetben van, hogy hasznosítsa az információs technológia fejlődésének eredményeit.

Az első cikket író kanadai történészek, Jean-Pierre Wallot és Normand Fortier, a levéltárosok és az oral history közötti kapcsolat problémás gócpontjait tekintik át. Arra a jelenségre mutatnak rá, hogy a déli, fejlődő országokban, ahol a hiányos

írott források kiegészítéseként vállalják fel a szóbeli tanúvallomások megőrzésének feladatát, a levéltárosok lelkesebben kapcsolódnak be e munkába. Kiemelik e források egyedülálló jelentőségét a volt szovjet fennhatóság alá tartozó területek kapcsán is, ahol ezek nélkülözhetetlenek tűnnek az államhatalom által manipulált levéltári anyagok korrigálásához, és kulcsfontosságú közösségi szerepet játszanak az elnyomásról szóló emlékek megmentésében és megőrzésében.

A videós interjúkészítéssel kapcsolatban meglehetősen kevés érdemi elemző munka született idáig, pedig ezek számos területen nyújthatnának könnyebbé az interjú készítő történészeknek. Dan Sipe az interjú vizuális összetevőinek segítségével megragadható jelentésrétegeit elemzi cikkében.

Raphael Samuel írásában amellet érvel, hogy a szóbeli tanúvallomások archiválásának feladata legalább annyira a történészé is kell legyen, mint a levéltárosé, és meglehet, hogy az előbbi nagyobb szolgálatot tesz a jövőnek a megőrzéssel, mintsem az azokra érvényesen tett megállapításaival. A megőrzés kérdésével kapcsolatban elemzi a rögzítés megfelelő levéltári formájára vonatkozó vitát, a hangfelvételt jelölve meg eredendő, s ezért mindenképpen megőrzendő formának.

Az írott forma felé haladva, a következő két írás a szerkesztés kérdését járja körül. Az elsőben Jane Mace – aki 20 éven át vezetett csoportos emlékező programokat Londonban – arra ad példát, amikor egy egész csoport kreatív tevékenységként születhet meg az oral history interjúkra épülő kiadvány végső, szerkesztett formája. Marjorie Shostak éppen ellenkező folyamatot ír le, amikor *Nisa – The Life and Words of a !Kung Woman* című könyve elkészítését bemutató felidézi Nisa érdektelenségét a könyv végső formájának elkészítésével kapcsolatban. Mindketten érintenek egy igen érdekes kérdést. Vajon milyen „közönséghez” beszél a közlő? Vajon mit gondol, kik fogják olvasni történetét? Azonos-e a közlő közönség-képe a kérdező-történészével?

A megismerhető információk különböző szintű teljességét hordozó kommunikációs csatornák összehasonlításával foglalkozik írásában Peter Read. Az átíratot, a szerkesztett könyv formát és a rádióadásokat összevetve arra a megállapításra jut, hogy mindegyik forma lehetőségei behatároltak, és az interjú teljes jelentéstartományát nem közvetíthetik. Ehhez a legmegfelelőbb módszernek a multimédiás CD-ROM alkalmazásokat tekinti, ahol egyszerre tehető láthatóvá és hallhatóvá az interjú, olvashatóvá az átírat, miközben dokumentumokat és térképeket is mellékelhetnek a mind sokrétűbb tájékozódást segítve.

Karen Flick és Heather Goodall az ausztráliai bennszülöttekkel folytatott kutatásaik apropóján is a bemutatás optimális formáján gondolkodik tovább. Ők is az interaktív multimédiás forma mellett érvelnek, kiemelve, hogy ily módon a történészek kénytelenek nagyobb mértékben figyelembe venni a közönség kívánalmait, szándékait és kérdéseit, ahogy tekintetbe kell venniük azt a kontextust is, melyben a megszólaltatott emberek valós vagy feltételezett hallgatóságuknak válaszoltak. A hipermédiás alkalmazással kapcsolatban azonban nem kerülhető ki a kérdés a tudományos szintű érdeklődés és a populáris kultúra elválasztásának fontosságáról.

A történetírás folyamata a tárgya Alistair Ross írásának is. A szerző tanulmányában azzal foglalkozik, hogy az oral history – új képességek elsajátításán keresztül – hogyan ösztönözheti a gyerekeket arra, hogy történésszé váljanak. Egy konkrét kutatási feladat kapcsán vonja le tanulságait, melyek a már világszerte terjedő iskolai oktatási programként szervezett oral history kutatások fényében hangsúlyozzák a tudományközi megközelítés szempontjai szerint működő programok hasznosságát a forrásgyűjtésben és a gyermekek történelem iránti lelkesedésének felkeltésében egyaránt.

A múzeumok mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak az oral history felé, s azt nem pusztán az információgyűjtés eszközeként alkalmazzák, hanem közösségi szervezőelemként is. Bár a megfelelő technika bonyolult és költséges, néhány nagyobb múzeum, így a Holocaust Memorial Museum Washingtonban, a People's Story Edinburghban, vagy bizonyos mértékig a budapesti Terror Háza nagy sikerrel alkalmazza, elmélyültebb részvételre készítve a látogatókat. Anna Green cikke egy új-zélandi oral history kiállítás kapcsán érvel a technikai akadályok leküzdhetősége mellett a kiállítás kiemelkedő sikerét bizonyítva, ami nagyobb látogatottságot és a szélesebb közönség aktív hozzájárulását hozhatja meg a múzeumok számára.

Ahogy Michael Frisch írta, az oral history mindannyiunk számára lehetőséget ad „annak felfedezésére, hogy mit is jelent az emlékezés, és mit kell tennünk az emlékekkel, hogy egy kiállítás néma tárgyaival szemben, aktívvá és élővé tehessük őket”. Az utolsó cikket ennek szellemében választották Shaun Nethercottól és Neil Leightontól, akik egy, az Egyesült Államokbeli Flintben 1937-ben lezajlott autógyári munkássztrájknak állítottak emléket egy oral history színdarabbal. Emlékezet-színházi produkciókat számos országban rendeznek, összehangolva a gyűjtéshez, értelmezéshez, íráshoz és átíráshoz, illetve az előadáshoz szükséges képességeket. Az interjúk és a darab próbái – e konkrét esetben is – lehetőséget adtak a különböző generációk, az egykori sztrájkolók és a mai színészek együttműködésére, s végeredményként az oral history kvintesszenciája valósulhatott meg: emlékezés, értelmezés és prezentáció szintézise.

A gyűjtemény angol nyelvű antológiaként elsősorban az (észak)-amerikai, angol, ausztrál írásokból ad válogatást. Sajnos az Európában született munkák alig kapnak teret, s közülük is az itt megjelent cikkek csak a csúcst mutatják azon teljesítménynek, amit a mozgalom valójában kontinensünknek köszönhet. Latin-Amerika is alulreprezentált, holott az utóbbi években ebben a térségben indult leglegendületebb fejlődésnek a kutatás. Az *Oral History Reader* nem kíván az „egyedül helytálló” útmutató szerepkörében tetszelegni. A szerkesztők a szóbeli tanúvallomásokra épülő történetírással kapcsolatos tapasztalatok összegyűjtésére törekedtek, hogy bemutatassák az elmélet és a gyakorlat kapcsán született kiadványokat, az élettörténeti interjú létrehozásától az adatelemzésen keresztül a történeti mű megjelenéséig. A cikkek sokszínűen tárják fel az oral history kutatás során az együttműködő felek között kialakuló kapcsolatok összetettségét, a szóbeli tanúvallomásból születő források gazdagságát, a múlt értelmezésének és ezzel együtt a szóbeli forrásokat felhasználó történetírásnak a szerteágazó lehetőségeit.

Vértesi Lázár